

A kolozsvári Szent Mihály-templom története és építésze 1349-től napjainkig.

A kolozsvári Szent Mihály-templom alapításának körülményeit homály borítja. Annyi bizonyos, hogy a ma is álló szentegyház felépítése előtt, már a XIII. században az okiratok megemlékeznek a város egyik ugyanilyen nevű templomáról.¹ Hogy a mai templom ennek a helyén épült volna, arról nincsenek adataink. Keletkezésére vonatkozó legrégebbi okirat egy bűnbocsánati levél, amelyet először Jakab Elek közölt *Kolozsvár történetében*. A kolozsvári Szent Mihály egyház felépítése és feldíszítése érdekében Nunne Péter városi polgár kérésére kiadott érseki és püspöki bűnbocsánati levél ez.² Az okiratot a templom sekrestyéjében őrzik, jó állapotban van, csak az alsó részen és a hátsóknaál megszakadozott. A pecsétek hiányoznak róla. Sajnos, a dátuma nem olvasható tisztán. A kezdő U betűben Krisztus képe látható, mellette színes Szent Mihály áll és keresztes lándzsáját a sárkány torkába döfi. A szöveg felett Zudar Imre 1383-as és Maternus püspök 1397-es approbációja olvasható. Jakab Elek az oklevél keletkezésének idejét 1387—1397 közötti évtizedre teszi. Későbbi kutatások más eredményre jutottak. Karácsonyi Jánosnak sikerült pontosan dátálnia, egyeztetve az okiratban felsorolt 16 püspök püspökségének idejét, Eubel Konrád: *Hierarchia catholica medii aevi* című forrásmunkája alapján. Szerinte a bűnbocsánati levél kiállítása 1349 január 9. és 28-a között történt.³ A templom építése ekkor már folyamatban volt, mert az okirat szerint bűnbocsánatot kap mindenki, aki a templom építésére, világítására és felszerelésére adakozik: „... *qui ad fabricam, luminaria et ornamenta dictarum ecclesiae*“.⁴ Az építés megkezdésének idejét nem sikerült még pontosan meghatározni. Kétségtelen, hogy a városi jogok megszerzése után történt.⁵ (1316) Az oklevél megnevezi azokat a városi polgárokat, akik engedélyért Avignonba mentek: Nunne Péter és a felesége, Hunnia. Tehát a templom építése már az Anjouk alatt megkezdődött, valószínűleg a városi polgárok és a búcsúra idejáró erdélyi hívek adakozásából. A közvélemény ezzel szemben hosszú időn át Zsigmond királynak tulajdonította a templom alapítását és felépíttetését. Kaprinay,⁶ Kőváry,⁷ Ipolyi,⁸ Hunfalvy,⁹ Rupp¹⁰ és a ko-

¹ Jakab Elek: *Kolozsvár Története*, I. köt. 254. l. l. Oklevéltár, X. 1280.

² Jakab, i. m. l. 362. l., Okl. l. LXVI. 1397.

³ Karácsonyi János: *Mikor és kik kezdték építeni a kolozsvári Sz. Mihály egyházat?* Pásztortűz, 1925. III. l. XI. évf. 6. sz.

⁴ Jakab, i. m. Okl. l. 105. l.

⁵ Kelemen Lajos: *Biserica Sf. Mihail din Cluj*. Boabe de Grâu.

⁶ Kaprinay: *Hungaria Diplomatica*, pars. l. 28. l.

⁷ Kőváry: *Erdély régiségei*, 241. l.

⁸ Ipolyi: *Műtörténeti tanulmányok*, l. 55. l.

⁹ Hunfalvy: *Magyarország és Erdély képekben*, III. k. 7. l.

¹⁰ Rupp: *Magyarország helyrajzi története*, III. 214. l.

lozsvári magistratus által elkészítettett *Descriptio Claudiopolis* és *De origine Claudiopolis*¹¹ szerzője Zsigmond szerepét illetőleg mind egyet-értenek, legfeljebb az időpontra nézve vannak eltérések közöttük. Kaprinay szerint az 1392. évi török elleni hadjárat emlékére emeltette, Kőváry és Hunfalvy szerint Siklós várából történt szerencsés szabadulása alkalmával. Bár egyik sem igyekezett véleményét adatokkal bizonyítani, alaptalannak még sem lehet minősíteni, mert a városok gazdasági fellendülése és vele kapcsolatban a fokozottabb templom-építés, különösen a városi plebánia templomok építése, Zsigmond uralkodásának idejére esik.¹² A templom homlokzatán két példányban szerepel Zsigmond római császár címere. A főkapu timpanonjának felirata Zsigmondot említi: „*Anno dni MCCCCXLII. sigismundi clem... toris est loc...*“¹³ Az előbb említett bünbocsánati levél alapján azonban bizonyos, hogy a templom építését már Zsigmond uralkodása előtt megkezdték. Az ő ideje alatt valószínűleg kibővítették és befejezték a templomot. Az építés közel száz évig folyhatott, s ez megmagyarázná a templom építészeti és díszítésbeli különösségeit.¹⁴ A szentély aránylag kicsi és a sokkal nagyobb hajóhoz egy ferde tag által kapcsolódik, amely nem juttat elég helyet a boltozat-bordázatnak, úgy, hogy az beletörik a falba. Általában több átépítés, utólagos falazás nyomait lehet felfedezni. Különösnek tűnik föl az is, hogy miért van a párkányzat kétféle frizzel díszítve, az oldalfalakon halhólyagos motivummal, a főhomlokzaton pedig a gótika érettebb fázisából való háromkarélyos szalaggal. Esetleg megmagyarázná azt is, miért van a főkapu timpanonján megcsontkított címer.

1372-től kezdve a templomra vonatkozó levéltári adatok megsokasodnak.¹⁵ Sajnos, az építkezés menetéről, befejezéséről és a torony építéséről semmit sem árulnak el. A belső berendezésről már valamivel több szó esik. Megemlékeznek oltárokról, kápolnákról, szobrokról, amelyeket ma már csak ezeknek a feljegyzéseknek alapján ismerünk, mert a reformáció alatt elpusztultak. Milyen lehetett a templom ebben az időben? Van der Rhye Egyed, Ferdinánd osztrák főherceg belga festője, Kolozsvár városát 1617-ben lefestette és rézbe metszette. Erről a képről készült metszet a *Theatra praecipuarum totius mundi urbium* című sorozatos kiadvány hatodik kötetében (1618) jelent meg. Ez Kolozsvár legrégebbi látképe.¹⁶ (1. kép). A templom tövét eltakarják a környező épületek, csak hatalmas nyeregfedele és az északnyugati homlokzati torony látszik. Az utóbbi azóta elpusztult s csak erről a képről ismeretes. Négyszögletű homlokzati torony volt, négy fiatoronnyal, erkélylyel és napórával. Valószínűleg a XV. században épült, mert az az idő

¹¹ *Descriptio Claudiopolis, De origine Claudiopolis*, (Kolozsvári levéltár.)

¹² Novák J.: *A kolozsvári ötvös céh története*, 8. l.

¹³ Eszterházy J.: *Archaeológiai Közlemények*, Nagyajtai Kovács I. kiolvasása szerint.

¹⁴ Kelemen: i. m.

¹⁵ Jakab, i. m. I. 321. l.

¹⁶ Kelemen Lajos: *A Szent Mihály egyház tornyai*, A kolozsvári Szent Mihály egyház, 28. l.

volt Erdélyben a homlokzati tornyok építésének fénykora. A templomtest építése már a század fordulójakor meglehetősen előrehaladt, mert az 1400 dec. 10-én kibocsátott bulla bünbocsánatot nyújt azoknak, akik fenntartására adakoznak: „... *et ad conservationem huius modi manus porrexerint adiutrices*”.¹⁷ Tehát ekkor már nagyrészt készen kellett állania. Ezt bizonyítják a szaporodó adománylevelek, a káplán- és misetartást szabályozó rendeletek, a plébánosok javadalmairól és kedvezményeiről szóló okiratok.¹⁸ A mi szempontunkból az adománylevelek a legfontosabbak. Ezek rendszerint valamely oltár javára történtek. Így ismerjük meg a Szent Katalin oltárt, amelyet a timárcéh

1. kép. A templom 1617-ben. Részlet Van der Rhye E. képéről.

alapított és a fraternitas exulum birtokában volt. 1408 február 10-én István erdélyi püspök elfogadja és megerősíti kolozsvári Bülkissen Jakab mester, Mün Miklós és Baumann János fia Keresztély alapítványát: egy szőlőt, két mészárszéket és évenként négy arany forintot a Szent Katalin társulat oltára javára.¹⁹ 1448 dec. 16-án a timárok 60 öles telket kapnak a várostól, hogy itt halastavat ássanak s annak jövedelméből az általuk alapított Szent Katalin oltár-társulat istentiszteletének díszét emeljék.²⁰ 1492-ben Anna asszony, Jakab ötvösmester

¹⁷ *Monumenta Vaticana*, IV. 290. l. CCCXIX. Jakab, i. m. Okl. LXIX.

¹⁸ Jakab: *Oklevéltár*, I. XC, CII, CXII, CXXV, CXXXX, CXXXI, CCXX, CCXXX.

¹⁹ Beke Antal: *A kolozsmonostori konvent levéltára*, 37. l. Jakab; *Oklevéltár* LXXXV.

²⁰ Jakab, okl. l. CVII.

felesége, házat, szőlőt, bekötött misekönyvet adományoz Szent Katalin oltárára.²¹ Szent Mihály oltára a mézszárosceh birtokában volt. Aki a céh kebelén belül szabálytalanságot követett el, köteles volt az oltárt gyertyával ellátni.²² (1422 május 26-i felhatalmazás.) A kolozsvári szabócéh alapszabályai²³ 1475 nov. 11-én említik a Mindszentek oltárát, amely a céh birtokában volt. 1510-ben Szabó Lőrinc és felesége, Zan Veronika, egy mézszárszéket ajándékozott ugyanennek a javára.²⁴ Egy másik végrendelet alapján ismerjük a Corpus Christi oltárt és Szent János oltárt (1459 ápr. 29).²⁵ Két kápolnáról is tudomásunk van. Egy 1414-ből keltezett végrendelet,²⁶ a már említett Mindszentek oltárán, Szent Katalin oltárán és a Jézus Szent Teste oltárán kívül megemlékezik a Mária Magdolna kápolnáról, azonkívül a kádárcéh részére kibocsátott bűnbocsánati levél szerint a Szent Rókus kápolna az ő birtokukban volt (1513—1517). Az előbb említett bűnbocsánati levéllel s egy másik korábbi keltezésével hozzák kapcsolatba a sekrestye 1528-ból datált igen szép reneszánsz kapuját.²⁷ A templom külső díszítéséről sem tudunk sokkal többet. Az 1401 jún. 3-án kelt bulla²⁸ szerint felállítottak egy kődomborművet, amely Jézust ábrázolja az olajfák hegyén. Ez a faragvány a templom oldalán nyert elhelyezést s búcsújáró helyül szolgált. A század közepe felé, 1442-ben helyezték el Szent Mihály domborművét a főkapu timpanonjában, mint ezt az alatta lévő feliraton olvashatjuk. 1489-ben a templom leégett, s a szentélyt újra kellett boltozni. A kolozsvári *Erdélyi Múzeum Egyeslet* őriz ebből az időből két gyámkövet: az egyik 1489-es dátummal, a másik Agnus Deivel van díszítve és a XVIII. századi átépítés alkalmával váltották ki az épületből. Okmány is bizonyítja a leégést.²⁹ Valószínűleg gyujtogatásból keletkezett, mert utóbb Mátyás király a gyujtogatók kinyomozására biztosokat nevezett ki.

A templom történetének első korszakából tehát, mely a felépítésétől a reformációig tart, nem sokat lehetett megtudni. 1545-ben Heltai Gáspár plébános egész egyházközségét a lutheránus vallásra téríti át.³⁰ A vallásváltatásnak az egész külső és belső liturgiai berendezés áldozatul esett. Petrovics Péter kormányzótanácsos „tétet ki a' piaci Szentegyházból az oltárokat, szentek képeit és egyebeket”.³¹ A Szent Mihály szobron és a sekrestyekapun kívül semmi sem maradt meg. A múlt század közepe táján Rómer Flóris régi freskókat fedezett fel³²

²¹ Okl. I. XCV.

²² Beke, i. m. 60. l. Jakab, Okl. I. CLXXXV.

²³ Jakab, u. o. CLV.

²⁴ U. o. CXC VII.

²⁵ U. o. CXX.

²⁶ U. o. LXXXIX. Beke, i. m. 41. l. 93. p.

²⁷ Jakab, i. m. CCXXXVIII. (1524—27.) CCIV. (1513—17.).

²⁸ *Monumenta Vaticana*, IV. 334. CCCIV.

²⁹ Jakab, Okl. I. CLXXXIX.

³⁰ Székely Sándor: *Az unitárius vallás története*, 49. l.

³¹ U. o. 110. l.

³² Rómer Flóris: *Régi falképek Magyarországon*, 114—117. l.

az orgonakarzat mellett lévő földszinti szobában. Ezek a templom történetének első korszakából valók. Ma az egész templom fehérre van meszelve s nem lehetetlen, hogy a mészréteg még sok más falfestményt is takar.

1545-től kezdve 172 éven át a protestánsok kezén maradt az egyház, kivéve 1603 és 1605 között azt a két éves megszakítást, amikor Básta rendelete a jezsuiták birtokába helyezte.³³ Kolozsvár lakossága rövid ideig tartott ki a lutheránus vallás mellett. 1558-ban az egész egyházközség a kálvinizmusra tér át, majd 1566 körül az unitárius vallásra.³⁴ Amint az egykorú krónika írja: Dávid Ferenc a „torda utza szegletén egy kerek kövön prédikációt tart a nép előtt, mely a kedvelt szónokot a vállain vivé be a piaci nagy szentegyház teremibe, amely addig a lutheránusoké vala, és egész Kolozsvár az unitária vallásra mene által”.³⁵ A független fejedelemség idejében a város politikai fontossága megnövekedik. 1551-ben Izabella a Szent Mihály egyházban mond le a koronáról.³⁶ Itt ravatalozzák fel Boeszkai István holttestét.³⁷ Itt választják fejedelemmé Báthori Gábort³⁸ és itt teszi le a hűségküvet Bethlen Gábor.³⁹ A berendezésre és a díszítésre vonatkozó adatok a templomnak ebből a korszakából is nagyon ritkák. 1560-ban árúboltokkal építik körül, hogy az egyház jövedelmét emeljék.⁴⁰ 1564-ben a plébános kivéteti a templom falából a keresztelő medencét.⁴¹ A következő évben eltávolítják a kis orgonát, a helyét bemeszelik és a „fekete zárdából” a templomi padokat a nagytemplomba vitetik.⁴² Bethlen Gábor alatt a város a lakosság könnyebbségére napórát készíttetett.⁴³ Mellé helyezték a falra a fejedelem díszesen festett címerét. E 150 év alatt igen gyakoriak a templomot sújtó elemi csapások, gyújtogatás és villám által okozott tűzvészek. 1630 június 10-én a villám becsapott harangozás közben a toronyba, két harangozót megölt és egyet megsebesített.⁴⁴ Két év múlva két villámcsapásról is megemlékeznek a krónikások. Az első alkalommal a tüzet sikerült hamar eloltani. Ez a feljegyzés azért is érdekes, mert a krónikás, Segesvári Bálint, a nagyobbik tornyot említi és ezzel megerősíti Eszterházy Jánosnak azt a véleményét,⁴⁵ hogy a homlokzat eredetileg két toronnyal épült fel, bár a Van der Rhye-féle képen csak az egyik látszik. Szeptember 18-án megismétlődik a katasztrófa, sokkal súlyosabb kimene-

³³ Mikó: *Erdélyi történeti adatok*, I. k. 91. l., Székely, i. m. 123. l., Jakab, i. m. 2. k. 419. l.

³⁴ Székely, i. m. 62. l., Jakab, i. m. 2. k. 172. l.

³⁵ Székely, i. m. 62. l.

³⁶ Jakab, i. m. 2. k. 46. l.

³⁷ Mikó, i. m. IV. 169. l. *Segesvári Bálint krónikája*.

³⁸ Hunfalvy, 3. k. 19. l.

³⁹ Jakab, i. m., 2. k. 511. l.

⁴⁰ Jakab, i. m., 2. k. 182. l.

⁴¹ U. o. 185. l.

⁴² U. o.

⁴³ U. o. 577. l.

⁴⁴ Mikó, i. m. IV. k. 197. l.

⁴⁵ Eszterházy, i. m.

tellel: „megüté az mennykő az torony falát s torony tetejét, az hun meg is gyula és annyira elége, hogy meg nem olthaták, hanem az nagy gomb is ledőlt az földre és mindjárt ketté válék, mely gombnak megmervén felét, harmadfél köből búza fért belé“. ⁴⁶ Még azon az öszön felépítették a torony tetejét és a gombot visszahelyezték. 1655 április 5-éről tűzvészt jegyeznek fel az írott források: „szombat nap Kolozsvár megége tornyával, szentegyházával egyetemben“. ⁴⁷ Az 1676. erdélyi kalendárium szerint mordályégetők okozták a gyakori tűzvészt. Az unitárius eklézsia nagy áldozatok árán újból felépítette a templomot és a tornyot, de harangokat csak később tudnak öntetni, „mert egy rossz akaratú harangöntő minden anyagot elrontott, úgy, hogy érette a csonka toronyba zárattott“. ⁴⁸ Az 1689-es tűzvész, melyet állítólag egy rutén parasztszöny okozott, a templomban kárt nem tett, legalább is a krónikák nem említik. ⁴⁹ 1697-ben újabb tűzvész pusztított, már a negyedik ebben a században és a templom megint áldozatul esett. ⁵⁰ A tökéletesen kimerült és leszegényedett unitárius eklézsia nem volt képes saját erejéből felépíttetni. Kolozsvári Dimény Pál, az unitárius főiskola igazgatója, gyűjtést indított Belgiumban és Hollandiában a hitsorsosoknál és 1698 augusztus elsején 17.204 forinttal tért vissza. Ebből azután felépítették az egyházat, meg az iskolát is. ⁵¹

A következő század elején, 1716-ban, visszakerül a katolikusok kezére az egyház. Gróf Steinville István tartományi hadvezér katonasággal foglalja el az unitáriusoktól. ⁵² Ebben az időben pótolják újabb tárgyakkal a régi liturgiai felszerelést. A mai berendezés legnagyobb része a XVIII. század első feléből való. A kolozsvári magistratus által 1734-ben készíttetett *Descriptio Claudiopolis* csak nagyon sematikus emlékezik meg a plébánia templomról, főleg a külsejéről. Források hiányában a barokk berendezésre vonatkozó adatok egészen a legutóbbi időkig ismeretlenek voltak. A múlt év telén (1934) fedezte fel Biró József a sekrestye egyik évtizedek óta bezárt fiókjában a templom XVIII. századi domus historiáját: *Rationes Ecclesiae Claudiopolitanae de Anno 1739* és *Diarium Parochialis Ecclesiae*. Ezeknek az adatait kiegészítve a város számadáskönyveiben, idegenösszeírásaiban és a plébánia anyakönyveiben található adatokkal, közölte *A kolozsvári Szent Mihály templom barokk emlékei* című munkájában. Ez a gondos és értékes forrásmunka megismertet ebben az időben itt dolgozó művészek és munkások, valamint a donátorok nevével, megvilágítja a plébánosok szerepét a templom feldíszítésében. Éppen ezért csak a legfontosabb, tárgyammal összefüggő adatokat fogom belőle említeni. Az egyház igazi feldíszítésének kora Biró János plébánosságára esik

⁴⁶ Mikó i. m. IV., 207. l. Segesvári krónikája.

⁴⁷ Mikó, i. m. I. 160. l., Jakab, i. m. 2. k. 701. l.

⁴⁸ Jakab, i. m. 2. k. 703. l.

⁴⁹ U. o. 792. l.

⁵⁰ U. o.

⁵¹ Gál Kelemen: *A kolozsvári unitárius kollégium története*, (Kolozsvár, 1935.) I. köt. 168. l.

⁵² U. o. I. köt. 186—187. l. Kőváry: *Erdély története*, IV., 91, l.

(1739—1761).⁵³ A templomnak ez a korszaka elválaszthatatlanul az ő nevéhez fűződik. Ő írta az egész *Rationest*.⁵⁴ Felépítteti az 1697-es tűz által elpusztított tornyot,⁵⁵ a kor ízlésének megfelelően hagyma-alakú barokk fedéllel. (2. kép). Építőmestere, Hammer Konrád, 1744-ben készült el művével, ekkor állítván fel a keresztet a tetejére. Egykorú kép maradt róla: Szakáll János rézmetszete, a kolozsvári asztalosok 1759-i céhlevelének szegélydíszítésén. Biró az 1738—42-i pestisjárvány után a főbejárat elé fogadalmi kapuzatot emeltetett.⁵⁶ A jezsuita atyák missziójának tiszteletére rendezett ünnepségre (1753) megújította a torony oldalán ebben az időben elhelyezett Szent Kristóf képet és Szent Kereszt csoportozatot állíttatott fel ugyanott.⁵⁷ Biró János csináltatta a szószéket és a barokk oltárokat,⁵⁸ amelyek közül a Szent Katalin, a Szent Kereszt oltár és a Három Királyok oltára ma is fennáll, a Szent Háromság és Nepomuki Szent János oltárának részletei pedig az Erdélyi Múzeumban találhatóak. Biró János a nagyobb munkálatokon kívül kipadlózta a dómot, keresztelő kútat, szenteltvíztartót csináltat. Festményeket és ötvösmunkákat rendel.⁵⁹ Utódainál már sokkal kevesebb

2. kép. A templom 1759-ben. Részlet Szakáll J. rézmetszete-ről.

3. kép.

A templom 1800 körül. Céhleveli szegélydíszéről.

a megemlézésre méltó beruházás vagy újítás. Lukáts János plébános lehordatja a földrengéstől megrongált tornyot.⁶⁰ (3. kép). Benkő Mihály zsindelezeti a templomot. Az ő nevéhez fűződik a Bánffy-család fekete márvány síremlékének elhelyezése is. Pál Péter plébánossága alatt épült a Kemény-család kriptája.⁶¹ A XVIII. század műemlékeivel szerencsésebb helyzetben vagyunk, mint az előbb tárgyaltakkal. Legnagyobb részük megmaradt, kevés veszett el belőlük, vagy változtatott helyet. Meg lehet említeni a XVIII. századi változtatásokkal kapcsolatban a kolozsmonostori konvent levéltárának az orgonakarzat mellett lévő felső szobába való elhelyezését.⁶²

A XIX. században általánosabbá válik a műemlékek iránti érdeklődés és vele kapcsolatban városépítési tervek öltenek testet. Az új eszmék Kolozsvárra is eljutottak. Ennek köszönheti a Szent Mihály templom a neogótikus új tornyát s azt is, hogy környezetét megtisztították az oda nem illő épületektől, valamint azt, hogy a toronyszobá-

⁵³ Biró József: *A kolozsvári Szent Mihály templom barokk emlékei*, 40. l.

⁵⁴ U. o.

⁵⁷ U. o. 45—47. l.

⁶⁰ U. o. 63. l.

⁵⁵ U. o. 41—43. l.

⁵⁸ U. o. 45—62. l.

⁵⁶ U. o. 43—45. l.

⁵⁹ U. o. 62—64. l.

ban lévő régi falfestményeket kiszabadították a mészburkolat alól. A neogótikus tornyot 1837 március 19-én kezdték építeni.⁶³ Kőfalának emelését 1858 szeptember 18-án végezték be és 1859-ben be is fedték. Építésében Kedves István apátplébánosé a legnagyobb érdem. A régi falfestményeket dr. Rómer Flóris fedezte fel 1866-ban, majd két év múlva ugyancsak ő ki is szabadította a vakolat alól azokat.^{64–65} Amint már említettük, a XVI. században boltokkal és egyéb épületekkel vették körül a templomot, hogy velük az egyház jövedelmét emeljék. Ezek a múlt század nyolcvanas évéig fennállottak. (4. kép). Legnagyobb részük az egyház birtokában volt, így az elemi leányiskola és a sekrestyések lakásai. A várta és a vámház a város birtokához tartozott, két ház pedig a mészárosoké volt. A főteret elcsúfították, a templomot pedig elfedték. Schütz János ny. rendőrfelügyelő kezdeményezésére terjedt el az a gondolat, hogy a templomot megszabadítsák ezektől az épületektől.⁶⁶ A templom körüli épületek lebontására társaság alakult 1859-ben. Azonban előbb kártalanítani kellett a régi birtokosokat. Eleinte a város vállalta a kártalanítást, de az egyház nem fogadta el a feltételeket.⁶⁷ Gyűjtést rendeztek. A befolyt összeg nem volt elegendő, házba

4. kép. A templom a XIX. század harmadik negyedében. Veress Ferenc fényképe után.

fektették s így kamatoztatták. Újabb és újabb szerződéseket kötöttek a várossal és az egyházzal.⁶⁸ Ezzel telt el közel harminc esztendő, közben meghalt Schütz, a társaság lelke. Az erdélyi katolikus egyház kijelentette, hogy nem várhat tovább, át szándékozik építtetni a rossz karban lévő épületeket, pályázatot hirdet a kor ízlésének megfelelően neogótikus művekre, amelyeket a templom négy sarkán helyeztek volna el.⁶⁹ A társaság pénzét pedig lefoglalták volna az oldalakon szabadon maradt területek kártalanítására. A helyzet nagyon reménytelennek látszott, már meg is kezdték a bontást. Ami ezután történt, csodával határos. A templom kiszabadult és évszázadok óta először mutatkozott szépsége a maga teljességében. A sajtó és a közvélemény felzúdult és tiltakozott, követelte, hogy ezután így maradjon. Bartha Mik-

⁶¹ Biró J. i. m. 63. l. Beke i. m. 151. l.

⁶² Beke i. m. 6. l.

⁶³ Kelemen: *A Szent Mihály templom tornyai*, 36. l.

⁶⁴ Rómer: *Régi falképek*, 114. l.

⁶⁵ Kőváry László: *A templom körüli épületek lebontása*, 5. l.

⁶⁶ U. o. 7. l.

⁶⁷ Kőváry, i. m. 18. l.

⁶⁸ U. o. 19. l.

⁶⁹ U. o. 19–56. l. A Műemlékek Bizottsága aktái: Kolozsvár, 1878. 26. sz. 61. sz. 36. sz.

lós „Nyílt szó“ címen támadást intézett a katolikus státus ellen. Az ő szava döntötte el a vitát⁷⁰ (1886). Ma a templom szabadon emelkedik Kolozsvár főterén és semmi sincs környezetében, ami esztétikai hatását csökkentené. (5. kép). Park és alacsony gótizáló vasrács veszi körül a hajdani árúboltok helyén. Déli oldala mellett emelkedik Mátyás király hatalmas lovas-szobra s megjelenésének még ünnepélyesebb külsőt ad.

Építészeti leírása.

Külső képe.

A Szent Mihály egyház a középkorban általánosan követett építészeti szabály szerint kelet-nyugati irányban helyezkedik el. Magyarországi, különösen erdélyi viszonylatban szokatlanul nagy méretű. Szűkebb hazájában csak a brassói Fekete-templom és a gyulafehérvári koronázási templom nagyobb nála. Hajója 50 méter, szentélye 20 méter hosszú, nyugati homlokzatának szélessége 24 méter, fala 22 méter, tornya 80 méter magas.⁷¹ Faragott mészkő kváderekből épült. Hatalmas nagy nyeregfedél borítja, a szentély felett huszártoronnyal. A különálló torony az északi oldalán foglal helyet. Itt is a középkori templomok főhomlokzata, a nyugati a leggazdagabban kidolgozott. A támpillérek itt a legdíszesebbek, bár a templom építészeti szabálytalanságai is itt jutnak leginkább érvényre. A főkapu asszimmetrikusan helyezkedik el, nem fekszik az épület tengelyében, hanem észak felé eltolódott.

5. kép. A templom mai képe.
Tóth István rajza.

Magát a templomot legjobban dél felől látni, ahonnan egész nagyságában áttekinthető s feltűnik az aránytalanság a nagyraméretezett hajó és a hozzá képest kis szentély között. Kelet felől a szentély támpillérekkel gazdagon tagolt tömege igen festőien hat. Itt a templomfal kissé észak felé dül, valószínűleg a hatalmas torony által a talajra gyakorolt nyomás következtében. Északi nézete a legkevésbé szerencsés, a nagyraméretezett torony nehézkes benyomást kelt. Azonkívül XIX. századi iskolás gótikájával, amint hidegen ismétli a templom támpilléreinek és a homlokzatfriznek motívumát, lélektelenül hat a régi

⁷⁰ U. o. 56. l.

⁷¹ Kelemen Lajos: *Biserica Sf. Mihail din Cluj*, 1931. l. Boabă de Grău.

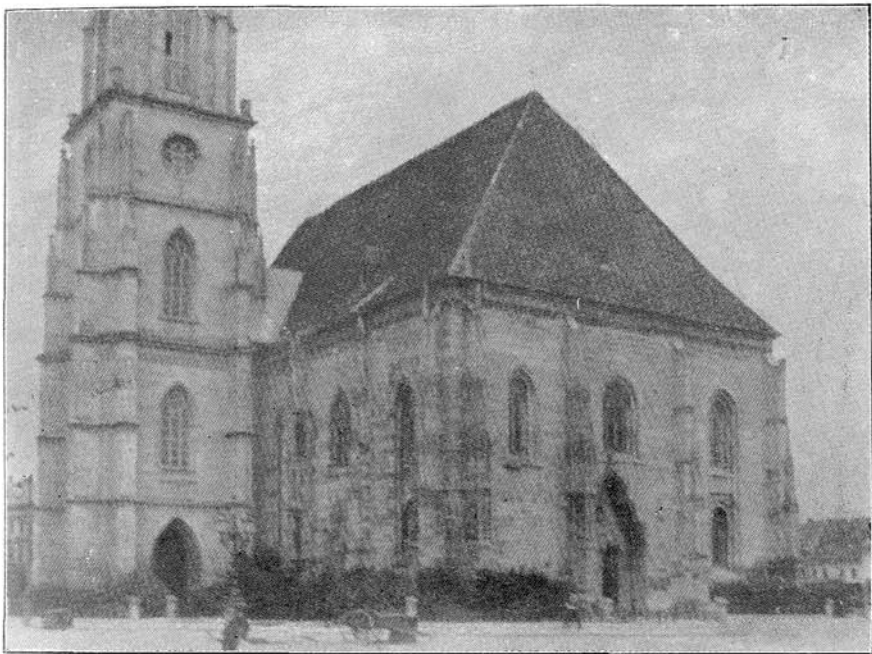
templom mellett. Részletes vizsgálatánál szembetűnő az épület sok építészeti szabálytalansága, furcsasága, amely kétségkívül megerősíti a templom építésének az okmányok által is feltételezett hosszú idejét.

A nyugati homlokzatot (6. kép) négy pillérláb három részre osztja. A bal mezőben egy ablak foglal helyet, háromkarélys mérműves ráccsal díszítve. Az ablak, a falak szélességéhez képest, nagyon keskeny. Összes többi ablakai szintén keskenyek, ami jellemző a magyarországi gótikára, szemben a nyugati, különösen a francia gótika széles ablakokkal gazdagon tagolt katedrálisaiival. A középső mezőben látjuk a főkaput egy, az előbbinél szélesebb ablak alatt. A főkapu, mint már említettük, nincs az épület tengelyében, hanem észak felé eltolódott. A timpanon csúcsa az ablak közepe helyett annak északi sarkára esik. Ez a különös asszimetria különböző feltevésekre adott alkalmat. Eszterházy János, a templom első szakismertetője, szerint azért helyezték el kissé oldalt, hogy a zenekari lépcsőnek hely jusson. Ebben a véleményben osztozik Kelemen Lajos is.⁷² Érdekes Sándor Imre véleménye,⁷³ mely azt tételezi fel, hogy a kapu ma nem eredeti helyén áll, hanem valamilyen átépítés következtében áthelyezték s ugyanakkor megcsönkítették. Mai képes mezeje egy ívtagozattal törpébb, mint eredetileg s azonfelül ferde tengelyű. Ez mindenesetre némi magyarázatot nyújt arra, miért van a timpanonba elhelyezett német-római császári címer megcsönkítva s miért kellett Szent Mihály szobrát beleszorítani a szűk kapuzatba. A templom homlokzati részének a díszítése is különbözik az oldalfalakétól. Így fel lehet tételezni, hogy ezt a részt kibővítették. A főkapu kettős tagozódású (9. kép), befelé szűkülő béllettel, amelyet többszörösen hajlított számráható csúcsív vesz körül. Kétoldalt a két ajtópilléren díszes fiálék s ugyancsak fiálék kapcsolódnak minden egyes ívzáródáshoz. A legszélső szegélyen levéldísz látható, s az egészet mérműves lilium koronázza meg. A bélletek baldachinjain szobrok nincsenek, s adat sincs, hogy valaha is lettek volna, bár fel lehet tételezni, hogy a reformáció és a protestáns birtoklás alatt s a gyakori tűzvészek a templom műemlékeinek nagy részét tönkretették s köztük esetleg ezeket a szobrokat is. A jobb- és baloldali legbelső baldachin felett sas és bagoly. Az utóbbi a legritkábban ábrázolt állatokhoz tartozik a középkorban s ikonográfiai jelentősége ismeretlen. A sas a feltámadást jelképezi, jelenléte tehát nagyon indokolt az egyház főkapuján.⁷⁴ A timpanonban az egyház védőszentjének, Szent Mihálynak, egykorú, gótikus, kissé merev domborműve díszlik. Vagy a szobor van nagyraméretezve az ívmezőhöz képest, vagy ezt szűkítették meg utólag, de az angyal szárnyai éppen, hogy elférnek, dárdájának hegye pedig le is tört. A szo-

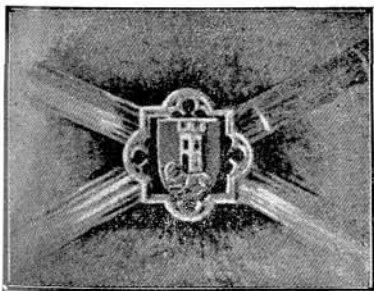
⁷² Eszterházy János: *A kolozsvári Szent Mihály egyház története és építészeti leírása*. Archaeológiai Közlemények, 1863. III. k. Kelemen Lajos: *La biserică Sf. Mihail din Cluj*. Boabă de Grâu.

⁷³ Sándor Imre: *A kolozsvári Szent Mihály egyház művészeti emlékei*. 37. l. A kolozsvári Szent Mihály egyház-Emlékkfüzet.

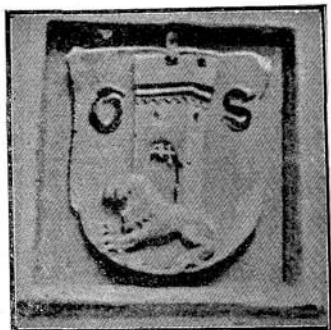
⁷⁴ Émile Mâle: *L'art religieux du moyen-âge.*, 58. l.

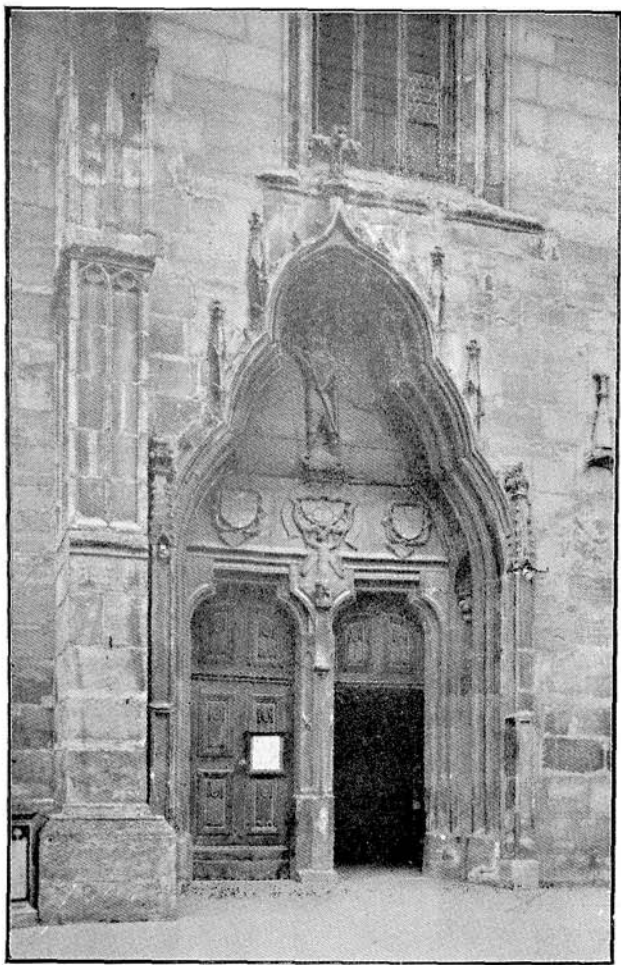
6. kép. A templom nyugati homlokzata.

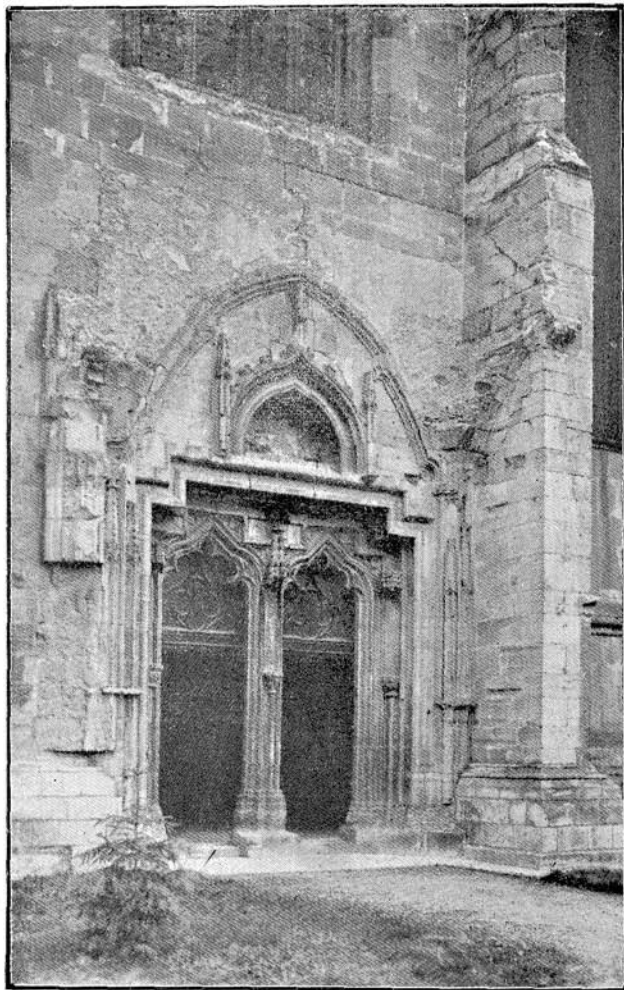
7. kép. Címeres zárókő az orgonakarzat szobájából.

8. kép. Schleynig Gergely címere 1450—1481-ből, a plébániaházból.

9. kép. A templom főkapuja.

10. kép. A templom déli kapuja.

bor konvencionális és hideg. Talapzata alatt Zsigmond római császár megcsonkított címere látható, amelyet lilomos koronán álló angyal tart. A címer felső részét levágták. A császári sasnak farka, két karma és szárnyának vége maradt meg. Mondatszalg veszi körül a következő felirattal: „*Anno dni MCCCCXLII. sigismundi clem toris est loc . . .*”⁷⁵ Az arkangyal szobor elhelyezésének idejét a főkapu jobb oldalán lévő felirat jelzi: „*Anno d(omi)ni MCCCCXLIIIJ posita e(st) h(aec) ymago huic alm(a)e ec(c)le(s)i(a)e s(an)c(t)i Michaelis archangel(i).*”⁷⁶ Még két címer foglal helyet az ívmezőben, mindkettő négyes karélyba foglalva s háromszögű kölappal megtámasztva. Jobb oldalt Magyarország címere: jobb mezőben apostoli kettős kereszt, bal mezőben hét-szer vágott pólya. Az országcímernek ez a rendezése meglehetősen szokatlan.⁷⁶ A vágásos pajzsmező régibb és tekintélyesebb és mindig a főhelyet foglalja el a kettős kereszttel szemben. A szobor baloldalán négyfelé osztott pajzs foglal helyet. A felső jobb mezőben látható két-farkú oroslán Csehországot képviseli. A felső bal mezőben a Magyarországot jelképező négy folyamot látjuk. A jobb alsómezőben a kiterjesztett szárnyú morva sas és a bal alsómezőben az osztrák folyam található. Ezt a négyes címert Eszterházy V. Lászlónak tulajdonítja, mert a hajdani úgynevezett közép-utcai várkapun 1449-es évszámmal hasonlót alkalmazva.⁷⁷

A főkaputól délre, a fiálé alatt letöredezett szobornak nyomai láthatók. Alatta két részre osztott felirat található. Az egyiket, amelyik a Szent Mihály szobrára vonatkozik, már említettük. A felette lévő Eszterházy a következőképpen olvasta ki: *audi. israel. precepta. domini. et ea. quasi. in. libr. scribe. et. dabo. tibi. terra conserva igitur favorem meum et ero inimicus inimicis tuis etc*⁷⁸ Letavay a Tudományos Gyűjtemény 1818. évfolyamában említi a szobrot: „Piaczi templomnak köfalán, a déli kapu mellett, Emberi kép, amely X parancsolatokat tart kezében.”⁷⁹ Sőt, már a megelőző százdában Kaprinay ír a szoborról: „Főkaputól délre emberi alak négy-szögletű alapon, a tízparancsolatokat tartja mindkét kezében.”⁸⁰ Valószínűleg Mózes szobra állott itt, erre mutat a tíz parancsolat és a felirat értelme is. A szobor azóta elpusztult.

A homlokzat jobb mezejében két ablak áll egymás felett, négykarélyos mérműves ráccsal. Az egész homlokzati részt fent a párkány alatt háromkarélyos friz veszi körül. A támpillérek öt lépcsőben emelkednek, az egyes tagok bordázattal párhuzamos síkokra vannak tagolva s mérműves stilizált levelekkel keretezve. A harmadik láb fölé piramis emelkedett, a legfelsőn szintén, de ez egyiken sem maradt meg; letöredezett, úgy, hogy ma egészen símán a tető előtt befejeződik. Ezek, a támpillérek tetején a párkányzat felé emelkedő virágok-

⁷⁵ Eszterházy, i. m. Nagyajtai Kovács István kiolvasása szerint.

⁷⁶ Sándor, i. m. 35 l.

⁷⁷ Sándor, i. m. 41 l.

⁷⁸ Eszterházy, i. m.

⁷⁹ Tudományos Gyűjtemény, 1818, 138. l.

⁸⁰ Kaprinay: *Hungaria diplomatica*.

kal és levelekkel díszített piramisok a gótika egész területén előfordulnak. A rheimsi, amiensi, beauvaisi, párizsi stb. nagy francia katedrálisokon mindenütt feltalálhatók. Azonkívül Angliában, Olasz-, Spanyol- és Németországban is előfordulnak.⁸¹ Az erdélyi templomok közül többek közt a brassói Fekete-templom⁸² és a szászsebesi ev. plébánia-templom⁸³ támpilléreinek van hasonló végződése. A Szent-Mihály templom egyik mult századbéli fényképén még látszik töredékeiben. Sajnos, a mészke egyik legkönnyebben porló és törő anyag, amely nehezen áll ellen esőnek, szélnek, hónak. Így igen gyakoriak a letöredezett részek a templomépületen.

A déli oldal díszítése különbözik a homlokzatétól (11. kép). A párkányzatfriz a második támpillértől kezdve megváltozik, a háromkarélyosat régebbi keletű és sokkal művészesebb halhólyagos váltja fel. A támpillérek is egyszerűbbek. Szám szerint hat pillér öt mezőre osztja a hajó oldalfalát. Az első mezőben két nagyon keskeny vízszintesen osztott ablak van bevágyva. E között és a következő között a támpillér mellett kis toronyszerű építmény áll a csigalépcső számára, különböző nagyságú, formájú és elhelyezésű ablakokkal. Mellette, a homlokzattól számított második támpillér tetején, baldachin alatt találjuk a templom egyetlen szoboremlékét, amely a Szent Mihály szobron kívül reánk maradt (15. kép). A timpanon gótikus szobránál ez kétségkívül későbbi keletű. Reneszánsz virággirlandos talapzaton áll, liliomos korona alatt. Ma már töredezett szobor, jobb karja, feje és a ruhája elmállott. Balkezében combjához szorítva széles karimájú kalapot tartott, amely még látható. A test arányai helyesek, anatómiai tudásra vallanak. Statikája biztos. Jobb lábával kissé előre lép s ez által az egész test előre húzódik. Kétségkívül nem gótikus szobor, hanem már a reneszánsz korszakból való, bár a XVI. század elejénél későbbi nem lehet, mert, amint már említettük, 1545-ben a templom a vallásújítók kezére jutott s a protestáns „ne emelj faragott képet“ elvvel ellenkezett volna, hogy a templomot szobrokkal díszítsék. Fel lehet tételezni, hogy valamelyik, az építéshez adakozó főúr vagy király ábrázolásával találkozunk itt. Sajnos, a szobor elhelyezése minden közelebbi vizsgálatot kizár. Az utóbbi században nagy változáson mehetett keresztül. Eszterházy még így írja le a mult század hatvanas éveiben: „hosszú hajú szakállas alak, jobb vállán köpeny, fején liliomos korona, jobb lábát előre nyújtja, karjai letörve“.⁸⁴ Azóta, amint látjuk, feje és köpenye is letört. A szászsebesi templom kórusán hasonlóan elhelyezett szobrokat láthatunk.

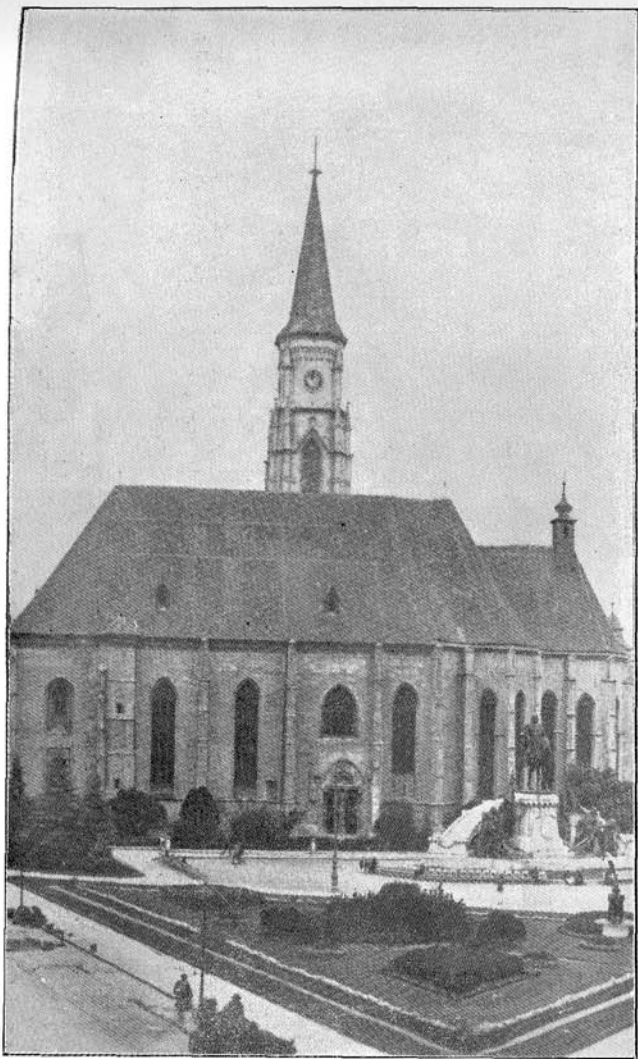
A második mezőben kilenc méter magas, hármas osztatu, halhólyagos, mérműves ráccsal díszített ablak látható, amely a déli hajó másik két hasonló méretű ablakával (a harmadik és az ötödik mezőben) fel-

⁸¹ Dehio—Zezold: *Die kirchliche Baukunst des Abendlandes*. V. Lief. 384, 385—7. VI., L. 397, 399, 400-I, 415, 517, 422, 431, 432, 438—9, 441, VII., L. 462, 464, 466—8, 474, 486—7., VIII. L. 524—5, 531, 548, 554—5.

⁸² V. Roth: *Die ev. Kirche in Mühlbach*, 33. l.

⁸³ Kühlbrandt: *Die ev. Stadtpfarrkirche in Kronstadt*, 16. l.

⁸⁴ Eszterházy, i. m.

11. Képe. A templom déli oldala

10. Képe. A templom nyugati oldala

13. kép A templom északi oldal.

fogásában és kidolgozásában tökéletesen megegyezik. Alatta kis csúcs-íves kapu áll, belülről befalazva. A déli főbejáró a negyedik mezőben foglal helyet. Ez is, mint a főkapu, asszimmetrikusan van elhelyezve, ez esetben kelet felé eltolódva. Semmi magyarázata nincs, hogy miért. A kapu kettős bejáratú, befelé szűkülő béllettel (10. kép). A bejáratok háromkarélyos mérművel vannak körülfogva. Két oldalt és a középoszlopon virágos szobortalapzatok ugranak ki a baldachin alatt. Szobrok itt sem maradtak. Az ajtókeret szögletes fiálékkal van díszítve, meglehetősen megrongált állapotban. A felső keret felett számráhát-ívű fülke látható, kétoldalt és a csúcsán egy-egy fiáléval, a szegélyén levéldíszítéssel. Építészeti szempontból megokolatlan, semmi struktív szerepe nincs. Talán szobor számára készült. A XVII. században átépítették a kaput. A díszítő munkát bizonyos Perpeti János kőfaragó mester végezte, valószínűleg valamelyes régebbi minta méretei és motívumai szerint.⁸⁵ Az ajtó környéke nagyon megrongált állapotban van. Sok letöredezett pillér, párkány és más, most már nehezen felismerhető díszítési elem veszi körül. A legutóbbi időkben eltávolított keresztelőkápolna lebontásának lehet az áldozata.⁸⁶ Az ajtótól nyugat felé eső mezőben négy szobormű illeszkedik a templom falához.

A szentély díszítése talán még a déli oldalánál is egyszerűbb (12. kép). A támpillérek tagozása ugyanolyan. Párkányfriz nincs. Az északi oldalon elhelyezkedő sekrestyénél már érdekes díszítő kísérleteket találunk. Közvetlenül a sekrestye felett a fal keleti szélén megint feltűnik a homlokzat háromkarélyos díszje s a közepénél megokolatlanul félbeszakad. Az északi oldalon a szentélyhez vezető ferde tagot, amelyben a híres kettős csigalépcső foglal helyet, kívülről vertikális bordázat tagolja, szabályos közökben horizontális bordák törik át és változatos formájú ablakok tarkítják.

Az északi oldalnak, sajnos, nagy részét a torony eltakarja (13. kép). A különbség a déli oldallal így is szembeűnő. A támpillérek tagozása és díszítése ugyanolyan, mint a homlokzaton. A halhólyagos friz a homlokzattól számított második pillérig húzódik s ott a karélyos folytatódik. Az ugyanolyan méretű ablakok mérműves rácsai nem halhólyagosak, hanem három- és négykarélyos díszítésűek. Ezen az oldalon is két kapu foglal helyet. Az egyik szabadon áll, csak belülről van befalazva, a másikat a torony takarja el. A szabadon álló kapu a homlokzattól számított második mezőben foglal helyet (14. kép), emlékeztet a kassai Szent Erzsébet templom nyugati kapujára. Bejárata egyszerű, felső záródásának ívében négy félkör áll egymás mellett, az ívnek alsó és felső széle mérműves levelekkel van körülfogva, a legmagasabb pontján mérműves lilium. Az egész felett szögletes csúcsíves keret emelkedik, amelynek minden sarkához fiálé csatlakozik, külső szegélyén ugyanolyan típusú levelekkel, mint a belső felső kereten. A csúcsán szintén mérműves lilium áll.

⁸⁵ Kelemen, i. m.

⁸⁶ Szóbeli közlés.

Az elfedett északi kapu nagyon emlékeztet déli párjára. Ez is ketős bejáró. Díszítése azonban más, gazdagabb. A középső oszlopon szépen faragott kőrózsák. Díszes baldachinok ugranak ki a középoszlopból és mind a két oldalsó bélétből. Timpanonja egészen sajátos vertikális bordázattal van tagolva.

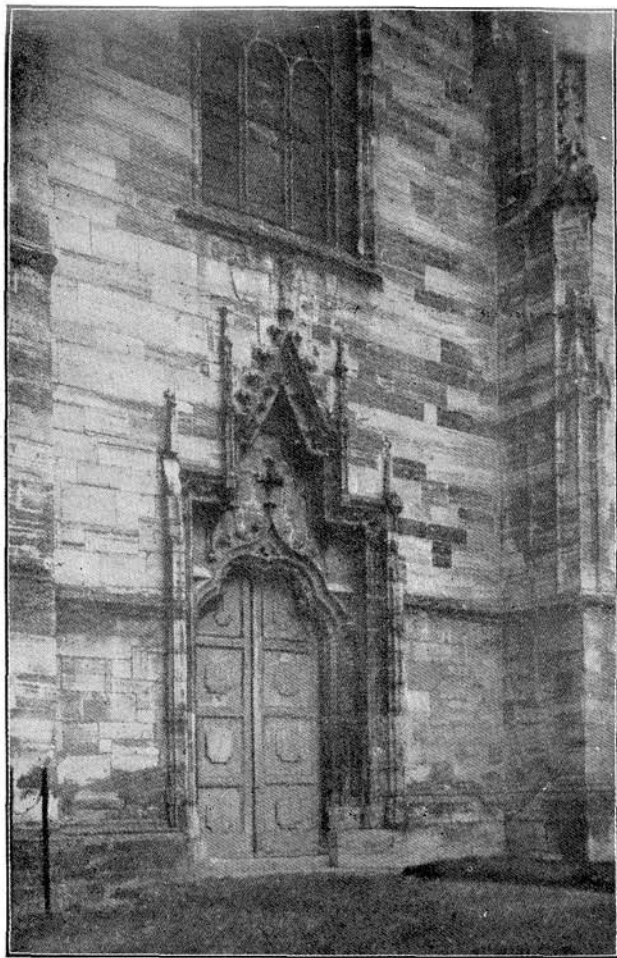
A neogótikus torony a legkevésbé érdekes része a templomnak. A torony, a sisaktól eltekintve, öt emeletes. Földszintjén hajdan átjáró volt, amelyet e század elején Hirschler plébános befalaztatott és kápolnának rendeztetett be. Alaprajza négyzetalakú, sarokra állított pillérekkel. Az első és második emeletén ablakok bontják fel a falat. A harmadik emeleten, amely alacsonyabb az előbbieknél, egy-egy rozetta helyezkedik el. Felette a torony összeszűkül. Az így származott tér különbségét erkélynek képezték ki. A negyedik emeleten az erkély felett az eddigieknél nagyobb méretű ablakok vannak. A legfelső emeleten a toronyóra áll, amely a város minden részéről látható s az a különossége, hogy a nagy mutató mutatja az órákat, a kicsi pedig a perceket. Az egészet megkoronázza a hatalmas sisak, tetején a keresztel. A torony díszítése a templom különböző motívumait ismétli, legfeltűnőbb a homlokzatfríz (háromkarélyos) alkalmazása. A támpillérek tagozása és díszítése is a homlokzat támpilléreit követi.

Belseje.

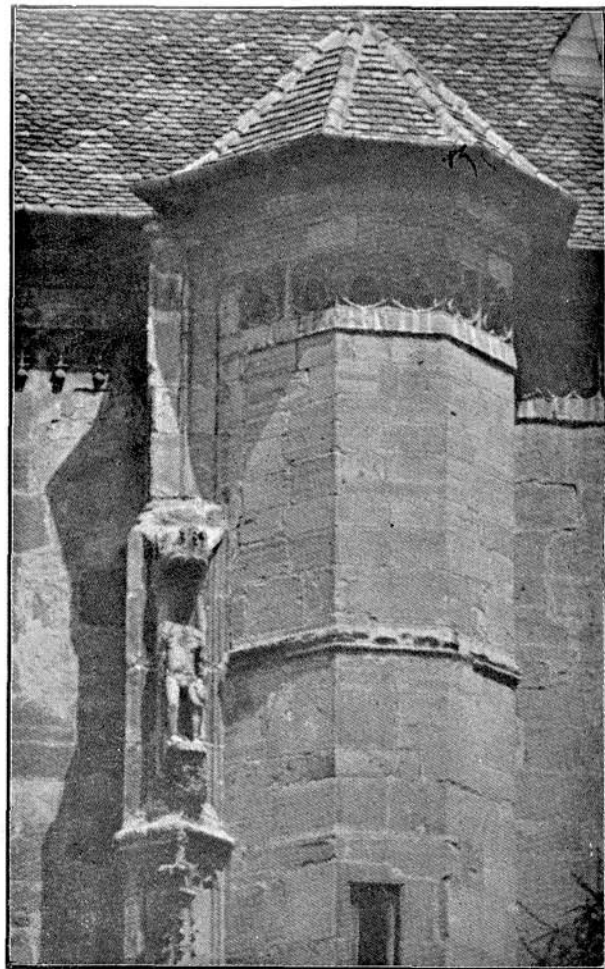
A templom külsejének vizsgálata után a belsejének részletes leírására kerül sor (16. kép). A Szent Mihály templom háromhajós, kereszthajó nélküli csarnoktemplom. A hajókat egymástól három pillérköteg választja el, a negyedik pár a mellékszentélyeknek oldalfalaira fut és a diadalívet tartja. A csillagboltozat súlya, a pillérkötegeknek megfelelően, a mellékhajók falán félpillérekbe fut le. A déli mellékhajó támpillérei faragott oszlopfekkel vannak díszítve. Az északi mellékhajó pillérei közvetlenül kapcsolódnak a boltozattal. Az apszis a nyolcszög három oldalából áll, sugarasan elrendezett támpillérekkel. A szentély boltozatát újraépítették. Szembetűnő a hajók csillagboltozata és magas csúcsíve mellett, a diadalív lapos félköre és a szentély alacsony keresztboltozata (17. kép). A szentélyt legelőször 1489-ben építették át, amikor gyujtogatás miatt leégett.⁸⁷ A régi építményből két zárókövő található az Erdélyi Múzeum régiségtárában. Az egyik az 1489-es évszám, a másikon Ágnus Dei látható. 1655-ben és 1697-ben, mint már említettük, a templom ismét leégett s a XVIII. század közepén földrengés rongálta meg. E szerencsétlenségek után építették újra a boltozatot, sokkal alacsonyabban, ami megrontja a templom architektonikáját, megeseonkítja a féloszlopokat, s az ablakok mérműves díszítésének felső részét elfedi.⁸⁸ A mellékszentélyek archivoltja és a zárókövő felé mintázott barokk kartus szintén erősen elüt a csúcsíves stí-

⁸⁷ Jakab, i. m. Oklevéltár. I. CLXXIX.

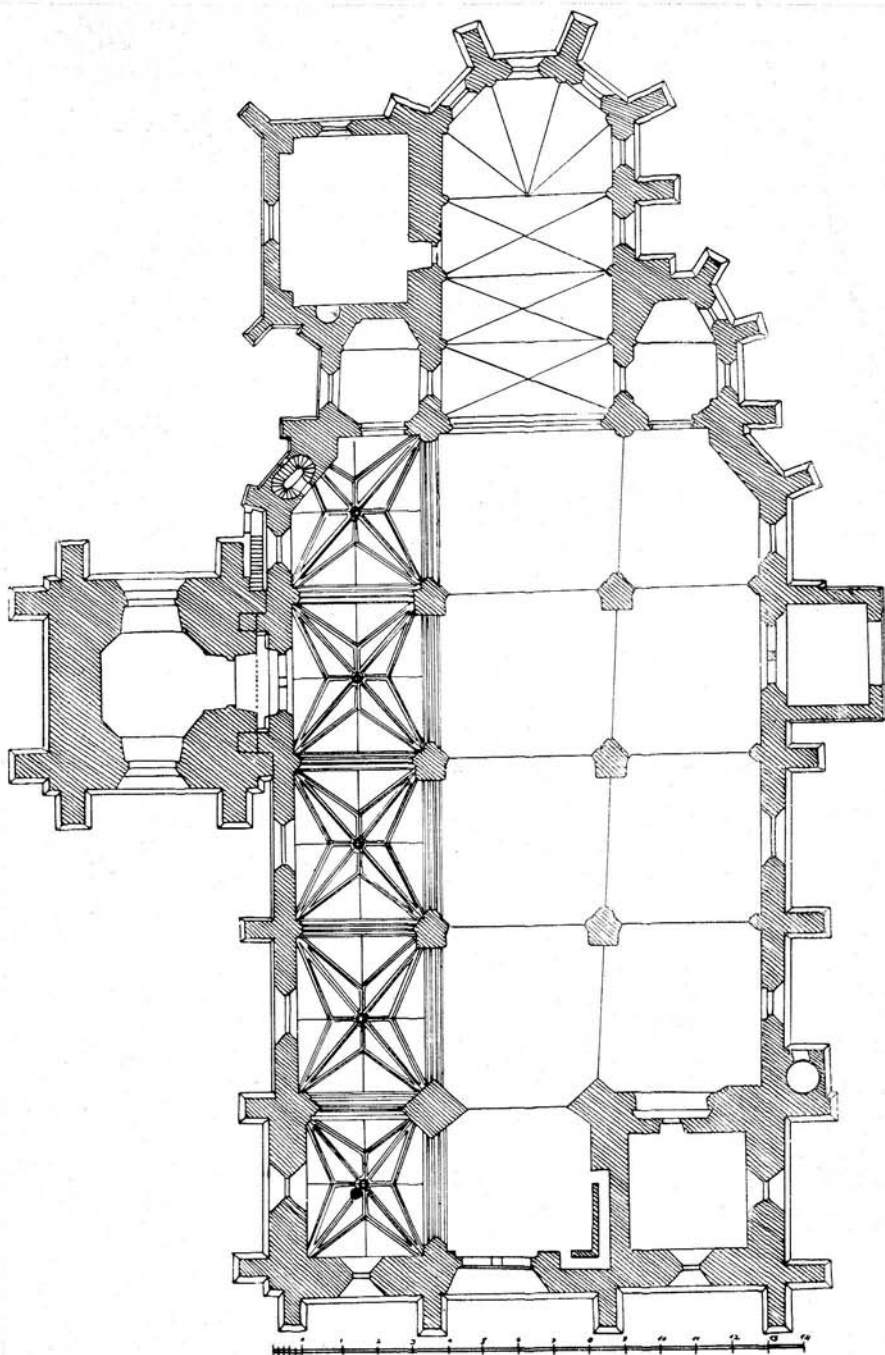
⁸⁸ Kelemen: *Biserica Sf. Mihail din Cluj*.

14. kép. A templom északi kapuja.

15. kép. Ismeretlen ábrázolású szobor a déli oldal egyik pilléréén.

16. kép. A templom alaprajza.

lustól. Valószínű, hogy Bíró János, Kolozsvár XVIII. századi plébánosa, boltoztatta újra, amikor a mellékkápolnákat rendbehozatta.⁸⁹

Az alaprajz a mellékkapsziszok elhelyezésében némi szabálytalanságot mutat. Ezek ugyanis a templomtest összeszűkülése után jelennek meg és nem egyforma méretűek. Ugyancsak az összeszűkülés miatt a boltozatbordázat nem fejezi be ívét s beletörik az oldalfalba. A baloldali ferdetagban csigalépcső található. A jobboldali szentély mellett is van csigalépcső a záradékbán elhelyezve. A szentély baloldalán négy-szögletes sekrestye helyezkedik el sarokra állított pillérekkel.

A templomnak öt bejárata van. A főbejárat, ahogy a ritus megkívánja, a nyugati homlokzatban nyílik s az orgonakarzat alatt helyet foglaló előcsarnokba vezet (18. kép). Itt a pillérek erőteljesebbek, a fal vastagabb, ami két tervezett toronyra utal. Az előcsarnok háromszatú. A jobboldali harmad el van falazva, s ebben az elfalazott részben két egymás fölé épített szoba foglal helyet. A felsőben helyezték el a kolozsmonostori konvent levéltárát. Az alsóban ma raktár van, északi és nyugati falán értékes középkori freskók, amelyeknek részletes tárgyalására később térünk rá. A boltozat itt is csillagrendszerű, a bal és középső harmad rendszere közös zárókőben egyesül. A középtag déli falán, a legnyugatibb ponton csigalépcső vezet fel az orgonakarzatra. A befalazott részbe a bejárás a főhajóból vezet egy kis racionos ajtón keresztül s efelett többszöri falazás nyomai láthatók. Az orgonakarzat a szentély felől nézve egy befalazott és két szabadon hagyott részével rendkívül szabálytalan hatást kelt. A régi torony mellett még egy harmadik csigalépcsőt láthatunk.

A főkapun kívül még négy kapuja van a Szent Mihály templomnak, szimmetrikusan elhelyezve a déli és északi oldalon. Az első pár az orgonakarzatot követő mezőből nyílik, de ma mindkettő be van falazva. A második ajtó pár a homlokzattól számított negyedik és ötödik pillér pár között helyezkedik el. Ezek kettős kapuzatok, közülük a déli ma is használatban van, az északi pedig a toronyalatti kápolnába vezet.

Az egész templomot belülről bemeszelték s így, ha voltak, befedték a falfestményeket és a mesterjegyeket. A festés az oszlopfejek és más szobrászati emlékek vizsgálatát megnehezíti, eltekintve attól, hogy az egyhangú fehér szín hideg és bágyadt hatást kelt. Itt is kifejezésre jut nemcsak a templom külső oldalán, hogy az északi és a déli oldal két különböző építési periodusban jött létre: mégpedig a déli oldal a szentéllyel együtt kétségkívül a gótikának korábbi fázisából való, az északi oldal és az orgonakarzat pedig későbbi. A szentély és a déli oldal pillérei oszlopfejekkel, az északi oldal pillérei pedig közvetlenül kapcsolódnak a boltozathoz. Az oszlopfejek kehelyalakúak, növénydísszel, szőlő- és tölgylevéllel. A növénydísz a korai gótikában fordul elő, a XIV. század folyamán háttérbe szorul az elméletileg szerkesztett mérművű díszítő rendszerekkel szemben.⁹⁰ A szentély két oszlopfejét vadászjelenetek díszítik. Kelemen Lajos szerint az alkalma-

⁸⁹ Bíró József: *A kolozsvári Szent Mihály templom barokk emlékei*, 97. l.

⁹⁰ Horváth Henrik: *Budai kőfaragók és kőfaragó jelek*. 15. l.

zott plasztika legrégebb emlékei Kolozsvárt.⁹¹ A déli mellékhajó egyik oszlopfején egymással szembenálló két oroszlán látható. A szászsebesi ev. templom oszlopfejein találunk hasonló plasztikát, alakos és leveles kompozíciókat.⁹² Az idő is körülbelül megfelel, mindkettő a XIV. században készült. Szobrászi díszítést találunk még egyes záróköveken négyeskarélyba foglalva. A déli hajó egyik zárókövén Magyarországnak négyfelé osztott címere látható, a középső hajóban nyitott könyv, az északiban Kolozsvár címere. Az orgonakarzat baloldali harmadának zárókövén a templom egyik építőjének mesterjegye, a középső harmad zárókövén pedig a háromszögletű pajzsban keresztvégű templomi zászló látható: négyzetalakú, a közepéig négyszer behasítva. A címer megfejtése egyelőre vitás. Az erdélyi nemes családok között a Tholdalagi családnak van templomi zászló a címerében s ez a család meglehetősen sokat szerepelt a város történetével kapcsolatos okmányokban. Lehet, hogy a templomépítésben részt vettek s ezért kapták ezt a címert.⁹³ A szentély két 1489-es záróköve, amelyeknek egyikén az évszám, a másikon pedig temperával festett mezőben aranyos Agnus Dei díszlik — mint említettük — az Erdélyi Múzeum kótárában látható. A déli hajó falán több sajtáságos plasztikai ábrázolással találkozunk. Közvetlenül a szentélyzáródás mellett címeres emléktábla ugrik elő a falból. Csúcsíves négyes karélyban pajzs tűnik fel, benne máltai kereszt felett ötágú csillag, két oldalán G és I betűvel. Két hasonló címert találtak: egyiket az egyház 1860-as években történt restaurálása alkalmával egy sírkövön, amely ma a padozat alatt van, a másik a Kossuth Lajos-utca 7. sz. ház kapuja felett van befalazva.⁹⁴⁻⁹⁵ (Ma unitárius püspöki lakás.) Kis különbségek vannak e kettő, meg a déli hajó címere között. Ezek nem merőlegesen, hanem ferdén dülve helyezkednek el, bár a betűk és a csillag megtartják függőleges helyzetüket, azokívül nem öt-, hanem hatágú csillag díszíti őket, s a betűk a kereszt ágához illeszkednek. Nem messze ettől a címertől, az ablak alatt gyámkőszerű elhelyezésben, bár egészen megokolatlanul, szárnyas oroszlán látható, felirat-szalaggal a nyaka körül. Az ajtó túlsó oldalán angyal áll, mint gyámkő. Az orgonakarzat elfalazott részének alsó szobájában a zárókövet szép heraldikus munka díszíti: bástya előtt fekvő oroszlán. A bástya felső szegélyén három orom között lőrés nyílik, alatta két csúcsíves ablak, legalul pedig kapu vasráccsal. (7. kép.) A plébániaépületen az udvar felőli falba hasonló címer van befalazva, azzal a különbséggel, hogy a bástya felső része mellett G és S betű helyezkedik el kétoldalt. (8. kép.) Jakab Elek szerint a plébánia épületet Schleynig Gergely, Kolozsvárnak 1450 és 1481 közötti plébánosa építtette, tehát mivel a kezdő betűk is megegyeznek, valószínű, hogy a Schleynig Gergely címerével van itt dolgunk.⁹⁶ A templom dekora-

⁹¹ Kelemen: *Sf. Mihail din Cluj*.

⁹² Roth: *Die ev. Kirche in Mühlbach*, 20—22. l.

⁹³ Kelemen Lajos szóbeli közlése.

^{94/95} Sándor Imre: *Kolozsvár címeres emlékei*, I. 17—20. l.

⁹⁶ Sándor Imre: *A kolozsvári Szent Mihály templom műemlékei*.

17. kép. A templom főhajója és szentélye.

18. kép. A templom főhajója az orgonakarzattal.

tív plasztikai emlékeinek vizsgálata alkalmával nem hagyhatjuk figyelmen kívül az orgonakarzat mellvédjének halhólyagos díszítését sem, amely a külső oldalon vonul végig, ahol pedig a felvezető lépcső párkányául szolgál, ugyanaz a minta áttört alakban jelentkezik.

Stílusának eredete.

A csarnoktemplom legegyszerűbben a román stílus korszakában Franciaországban fordul elő. Innen jut Westfáliába és Szászországba. A gótika korszaka alatt Ausztriában nagy népszerűsége tesz szert és a városi plébánia templomnak szinte általánosan elfogadott példájává válik. A magyar gótikában is igen kedvelt formája volt a templomépítésnek. Gótikus magyar csarnoktemplom például a pesti plébánia templom, ma belvárosi templom, az esztergomi bencés templom, a lőcsei Szent Jakab templom, vagy a soproni plébánia-templom. Erdélyben megemlíthető a besztercei plébánia-templom, a segesvári úgynevezett hegyi templom és a brassói Fekete-templom.⁹⁷ Az egykori magyarországi csarnoktemplomok megegyeznek abban, hogy kereszthajójuk nincs, a szentélyzáródás rendszerint a hat vagy nyolcszög három oldalával történik, két homlokzati torony szerepel tervükben, de ezek közül legtöbbször csak az egyik, rendszeren az északi épült fel.⁹⁸ Kevés és aránylag keskeny ablak bontja csak fel falaikat, s a nyugati gótikus templomokhoz képest plasztikai díszük szegényes.

A Szent Mihály templom, amint láthatjuk, nagyjában alkalmazkodik a Magyarországon elfogadott típushoz. Kereszthajója nincs, mint ahogy nincs sem a brassói Fekete-templomnak, sem a pesti plébánia templomnak, vagy általában a többi magyar gótikus templomnak sem. A szentély záródása nagyon egyszerű, a nyolcszög három oldalával történik. A Fekete-templom sokszögű szentélyzáródása, vagy a pesti plébánia templom kórusjárata ritkaságszámba megy.

A Szent Mihály egyház terveiben is eredetileg két homlokzati torony szerepelt. Erre vallanak az erőteljes támpillérek a homlokzaton és az orgonakarzat alatt. Már Eszterházy, az első szakember, aki a templommal foglalkozott, észrevette ezt.⁹⁹ Szerinte mind a két torony fel volt építve. A már említett Van der Rhye-féle kép¹⁰⁰ alapján Eszterházy véleménye nem fogadható el kétségtől valószínűnek. A metszet a templomot északnyugati tornyával mutatja, bár oly szög alatt látszik, hogy elképzelhető az egyik toronynak a másiktól való elfedése. Az 1617-ből származó rézmetszet szerint az egyház első tornya a homlokzati falból kiépített négyyszögű torony volt, erkéllyel és a sarkain fiatornyocskákkal, nagy napórával, hasonló a medgyesi és a brassói plébánia templomok tornyához. Rendszerint a tornyot a templom felépítése után húzták fel, ami a Szent Mihály templom esetében a

⁹⁷ E. Kühlbrandt: *Die ev. Stadtpfarr Kirche A. B. in Kronstadt*, 10. l.

⁹⁸ U. o. 12. l.

⁹⁹ Eszterházy, i. m.

¹⁰⁰ Jakab Elek közölte *Kolozsvár történetének képes mellékletében* (V. köt.)

XV. század közepére tehető s ez az idő megfelel az erdélyi négyszög-tornyok építési idejének.¹⁰¹ A Van der Rhye-féle metszeten, — mint említettük, — csak az északi torony látszik. A templomon belül a déli torony alja jobban el van különítve és jobban megalapozottnak tűnik fel. Sőt az 1630-as villámcsapással kapcsolatban a krónikás a nagyobbik tornyot említi. Igaz ugyan, hogy ez a megkülönböztetés vonatkozhatott a templom mellett külön állott kisebb templom tornyára is.¹⁰² Szóval Eszterházy véleményének, hogy mind a két torony meg volt, van valószínűsége. A Van der Rhye-féle formájában a torony a XVII. századi nagy égésig maradt, mert a következő században Bíró János, Kolozsvár akkori plébánosa, újra felépíttette, mégpedig a kor ízlésének megfelelően, barokk sisakkal.¹⁰³ A torony barokk formájának a képe, a kolozsvári asztalosok 1759-beli szegélydíszen maradt reánk, Szakáll János rézmetszetében. A következő században földrengés rongálta meg annyira, hogy le kellett bontani.

A Szent Mihály templom éppúgy, mint általában a magyar építészet, nem használta fel a gótikától nyújtott fallazítási lehetőségeket. Keskeny és nagyon egyszerűen tagozott ablakai vannak. Plasztikai díszítése is nagyon szegényes. A középkor felfogása szerint a művészet célja a tanítás volt. Mindent, amit az embernek hasznos ismerni, a világ történetét a teremtéstől kezdve, a vallás tételeit, a szentek példaadását, az erények hierarchiáját, a különböző tudományokat, művészeteket és mesterségeket a templomok üvegablakairól és az előcsarnokok szobrairól tanulta meg. „A katedrális megérdemelné azt a megható nevet, amelyet a XV. századi nyomdászok adtak egyik könyvüknek: a szegények bibliája“, — írja Emile Mâle.¹⁰⁴ A mi szegényeink már abban az időben szegényebbek lehettek az akkori idők nyugati országainak szegényeinél. Templomaink plasztikája igen keveset nyújtott tanulságul. Már említettük, hogy mindössze két szobor maradt meg és tudunk még kettőről, a letöredezett Mózes szoborról és az 1401-es bullában említett Krisztust az olajfák hegyén ábrázoló reliefről. A Szent Mihály egyházat, még a többi erdélyi templomokhoz képest is, nagyobb balsors üldözte szobrainak megőrzésében. A brassói és szászsebesi plébánia templomokon nagyobb számban maradtak meg szobrok.

Ma nagyon nehéz lenne megmondani, hogy a Szent Mihály templom eredeti ablaküvegei milyenek lehettek. A középkori magyar üvegfestészetnek amúgy sem maradt nagyobb méretű és ép emléke, sőt még az apróbb töredékek is rendkívül ritkák. Arról, hogy ez a mesterség nálunk is virágozott, inkább írásos adatokból tudunk, mint meglévő tárgyakból. A Szent Mihály templom mostani ablakai kivétel nélkül mind a múlt századból vagy ennek a századnak az elejéről valók.¹⁰⁵

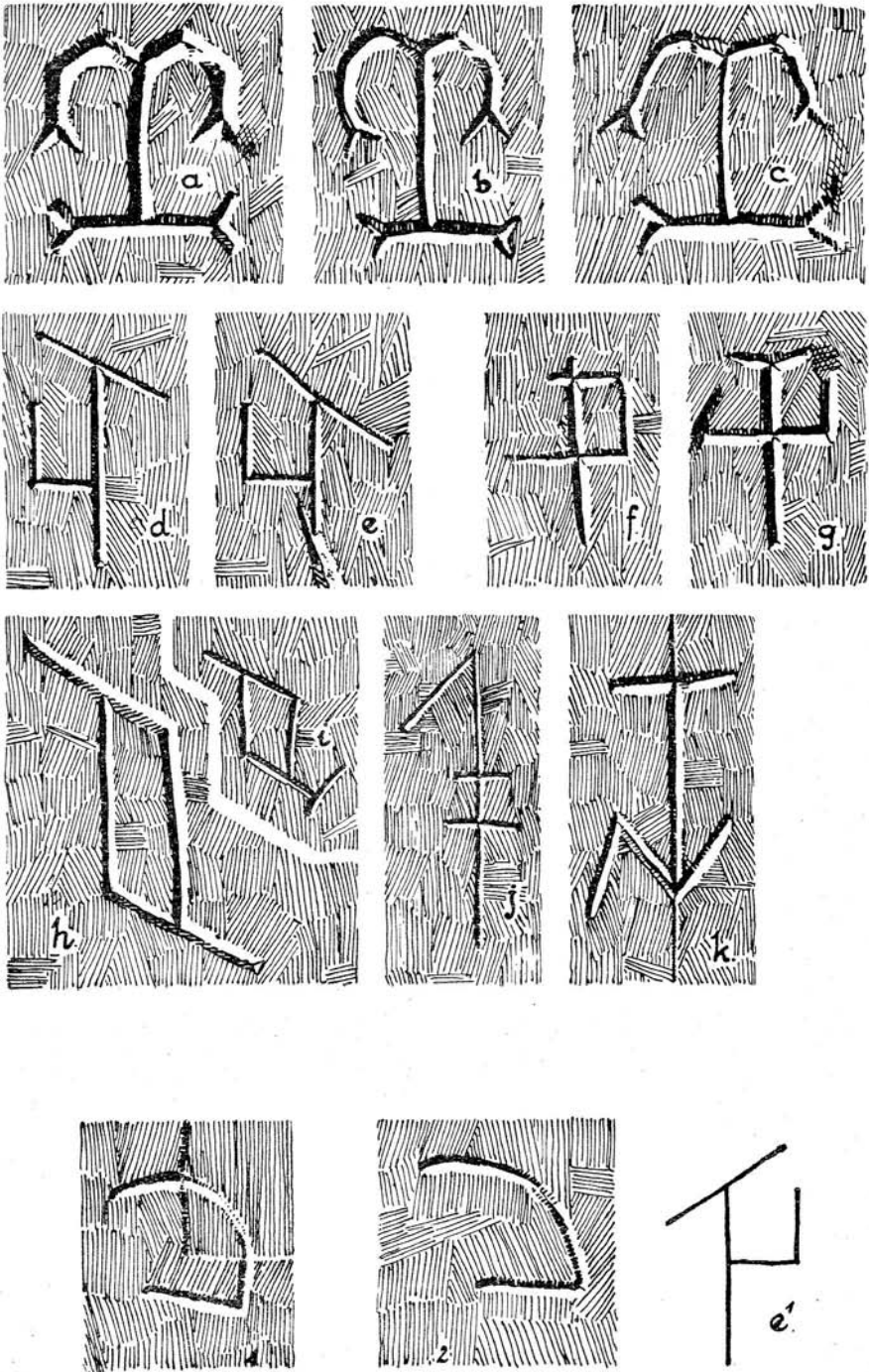
¹⁰¹ Kelemen: *A kolozsvári Szent Mihály templom tornyai*, 28. l.

¹⁰² Gróf Mikó Imre: *Erdélyi történelmi adatok*, IV. Segesvári Bálint krónikája, 197. l.

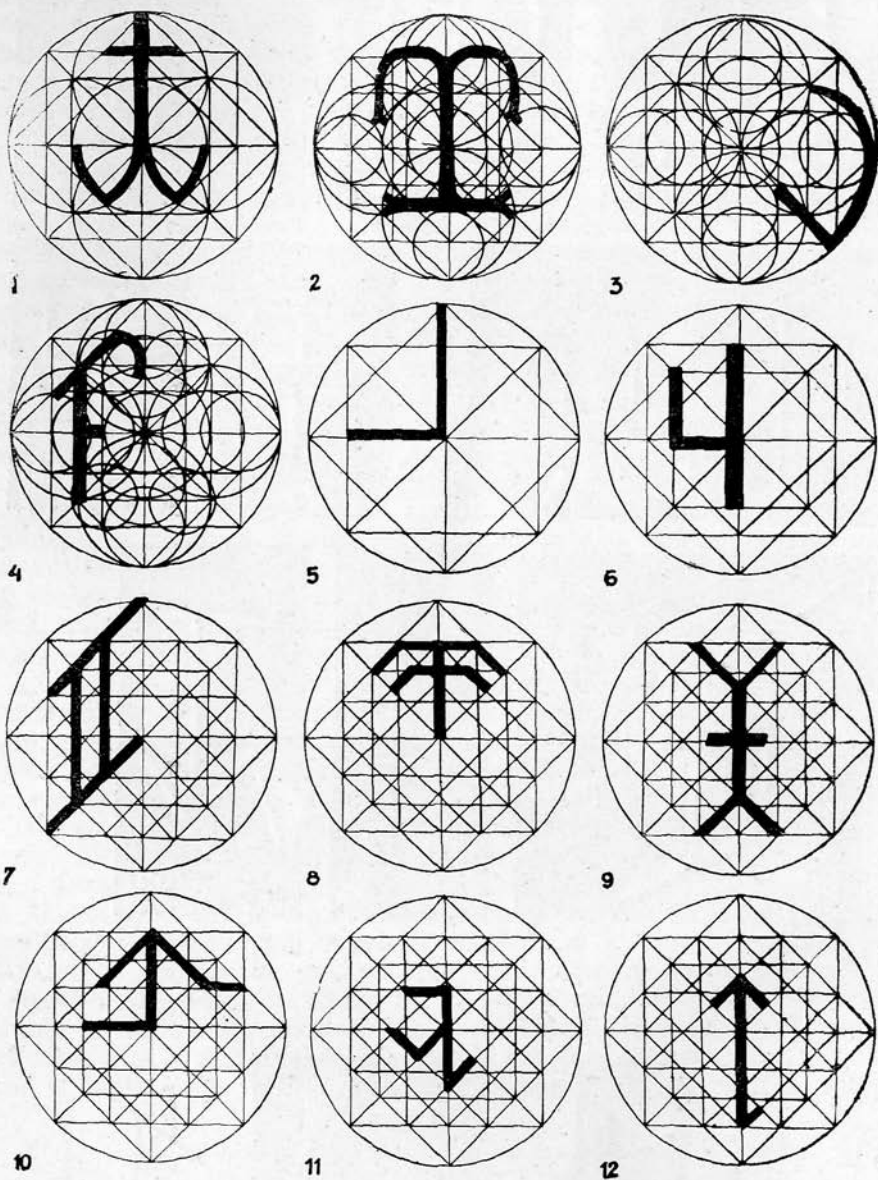
¹⁰³ Bíró József: *A kolozsvári Szent Mihály templom barokk emlékei*, 41—43. l.

¹⁰⁴ Emile Mâle: *L'art religieux du moyen-âge*, 1. l.

¹⁰⁵ A plébánia templom leltára.

19. kép. A templom kőműves-mesterjegyei.

20. kép. A templom kőműves-mesterjegyei. (1.—12. sz.)

Ritkaság számba megy az egyház szép csillagboltozata, ami nemcsak Magyarországon, de külföldön sem gyakori. Magyarországon inkább a keresztboltozat volt a szokásos.¹⁰⁶ Még leginkább Spanyolországban fordul elő a csillagboltozat, csak sokkal mesterkétebben tovább fejlesztve. A templom építészeti különösségei közé tartozik a híres kétorsós esigalépcső,¹⁰⁷ amelyen két ember fel- és lemehet a nélkül, hogy találkoznának. Hasonló emlékek találhatók a kassai Szent Erzsébet templomban (az úgynevezett királylépcső) és a segesvári hegyi-templomban.

A templom alaprajzi furcsaságai, az egyes részek különböző díszítése, az építészeti szempontból megokolatlan részek hosszú időn át tartó építésre vallanak. Kétségtől a szentély a legrégebb része a templomnak.¹⁰⁸ A hajókhoz képest kicsi. Valószínűbb, hogy egy megnagyobbított terv szerint építették hozzá a főhajót, mint eredetileg tervezték. A szentély a maga egyszerűségében a korai gótika szellemét sugározza. Külső támpillérei díszítés nélkül valók, a belső támpillérek növénydíszes oszlopfejekben végződnek, ami csak a korai gótikában fordul elő és már a XIV. században a geometrikus formák kezdik kiszorítani. A hajók már egy megnagyobbított terv szerint készültek, a köztük és a szentélyfal közötti szintkülönbséget egy ferde taggal kötötték össze. A déli fal stílusa nagyjában egyezik a szentély stílusával, támpillérei époly egyszerűek, s belső pillérei oszlopfejekben végződnek, növény- és állatdíszrel. Valószínűleg ezek a részei épülhettek a templomnak a XIV. században. Sajátságos, hogy a déli oldal fő- és kiskapuján két oly típusú mesterjegyet találtak, amelyek a kassai dómnak két ugyanilyen típusú jegyéhez hasonlítanak. (Kolozsvárt 21. kép 21. és Kassán 22. kép 30. e., valamint Kolozsvárt 21. kép 19. és Kassán 22. kép 30. b., továbbá az alsó részekben mindenütt előforduló L jegyek). Általában az északi falat szokás a kassai páhollal kapcsolatba hozni.¹⁰⁹ Ennek építési ideje is inkább megfelel a kassai Szent Erzsébet templom építése idejének. (XV. század eleje). A déli oldal stílusa szerint régebbi s az okmányok is azt bizonyítják, hogy a templomépítés már a XIV. század második felében folyamatban volt, tehát jóval a kassai dóm megkezdése előtt. A jelek nem sokat bizonyítanak, a mesterek, akikhez tartoztak, épügethettek Kolozsvárról Kassára, mint fordítva. Az északi oldalnál a kassai dómmal való hasonlóság sokkal nyilvánvalóbb. Az északi kapu, mint már említettük, nagyon hasonlít a Szent Erzsébet templom nyugati kapujához. Ugyanolyan szögletes a keret, sarkokhoz kapcsolódó fiálékkal, ugyanolyan a mérműves és leveles díszítés. A támpillérek is szemben a déli oldal egyszerűen tagolt támpilléreivel, — fiálékkal, piramisokkal és bordázattal vannak díszítve. Legkésőbbi része a templomnak az orgonakarzat, a hajdani tornyok alapjaival. A párkányzat frize itt háromkarélyos, az oldalfalaké halhólyagos. A halhólyagos motívum korábbi keletű, a háromkaré-

¹⁰⁶ Ipolyi: *Műtörténeti tanulmányok*, 44. l.

¹⁰⁷ *Archaeológiai Értesítő*, 1872. VI. 266. l., szó van a csigalépcsőről.

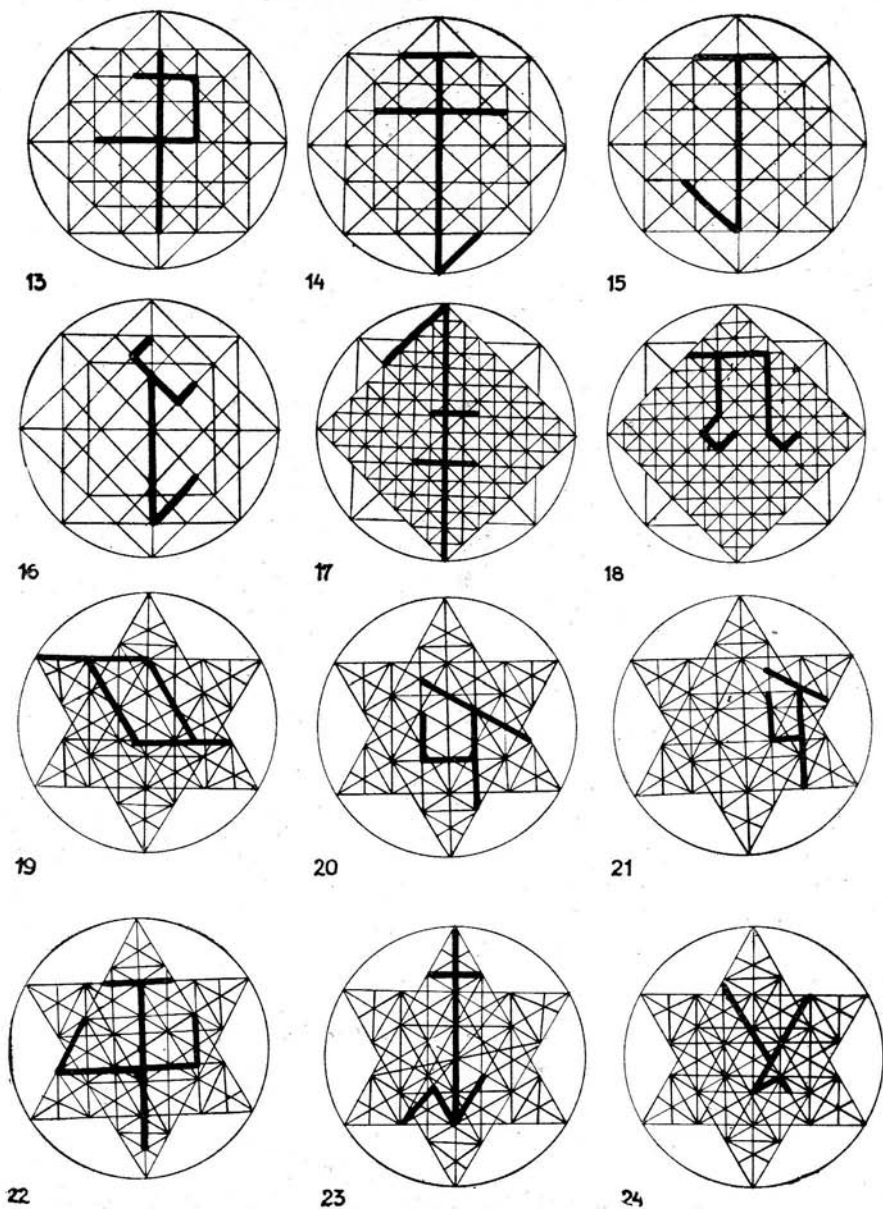
¹⁰⁸ Roth: *Die deutsche Kunst in Siebenbürgen*, 99. l.

¹⁰⁹ Roth: *Die deutsche Kunst in Siebenbürgen*, 28. l., 99. l.

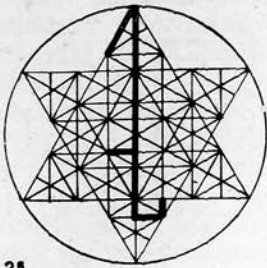
lyos már késői gótika stíljét mutatja. Támpillérei erőteljesebbek az oldalfalak támpilléreinél, formaadásuk egyezik az északi oldaléval. Nem lehetetlen, hogy az egész orgonakarzat későbbi, XV. századi bővítés. A homlokzati friz kétségkívül későbbi eredetre vall, ezenkívül a főkapú különös elhelyezése és megcsonkított díszítése is valószínűvé teszi az egész homlokzat XV. század eleji voltát. Érthetetlen a sekrestye felett a szentély falán feltűnő háromkarélyos párkányzati friz. Megjelenésére semmi elfogadható magyarázatot nem sikerült találni. A templom barokk-kori átalakításairól már megemlékeztünk. Ekkor boltozták újra a szentélyt és a diadalívet átépítették. Több egymásutáni átépítés nyoma látszik az orgonakarzat elfalazott harmadán, de írott források erről nem emlékeznek meg.

Mesterjegyei.

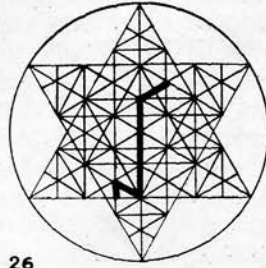
A kolozsvári Szent Mihály-templomról eddig 34 jegyet sikerült összegyűjteni, ami a kassai vagy brassói százon felül talált jegyekhez képest nagyon kevés. Nagy akadály a fal bemeszelt volta. A mészréteg alatt kétségkívül még nagyszámban található ilyenek. Az említett harmincegy jegy közül tizennégyről pontos méreteket vettek fel. (19. kép.) A jegyeket itt is, mint általában mindenütt, a szerkesztés szempontjából fontosabb és nehezebben kidolgozható részeken találtuk: ajtóbélleteken, záróköveken, támpilléreken. A legdíszesebb közöttük az orgonakarzat baloldali harmadának zárókövén található. Ez méreteivel is kitűnik a templom többi jegyei közül s a bécsi rendszerhez tartozik. (20. kép 1. sz.) A déli főkapun tizenkét mester jegye található, közülük három egyforma, a bécsi kulcsához tartozó (19. kép: a, b, c, sz., 20. kép: 2.), a másik három nagyon hasonló a kölni rendszerhez, ezek közül a két oldal-bélleten elhelyezettek tökéletesen megegyeznek és egymásnak tükörképei (19. kép: e, é, sz., 21. kép., 20. sz.), a harmadik a középső oszlopon kissé eltér tőlük. (19. kép: d. sz., 21. kép 21.). Még három kölni rendszerhez tartozó jegy látható itt (19. kép: h. sz., 21. kép 19. sz., 22. kép 25.), azonkívül kettő a strassburgi (20. kép 6. sz., 21. kép 17. sz.) és még egy a bécsi rendszerhez tartozó jegy (20. kép 4. sz.) jelenik meg, amelyről pontos méret nincs. A déli kis ajtón két jegy tűnik fel; egyik a quadraturába talál (19. kép j. sz., 21. kép 17. sz.), a másik a triangulaturába. (19. kép i. és 21. kép 19. sz.) Ez a második nagyon hasonlít a déli főkapu egyik jegyéhez. Az ablak-bélleteken és támpilléreken hat jegyet sikerült felfedezni; közülök három a kölni (21. kép 24. és 22. kép 26., 27. sz.), a másik három pedig a strassburgi rendszerhez igazodik (20. kép 7., 8. és 21. kép 18. sz.). A déli oldal három nagy ablakának a bélletén barna körben tölcéséres jegyek vannak beléfestve (23. kép). A nyugatról számított második nagy ablak bélletén T. A. és T. L. betű helyezkedik el egy körülbelül 15—20 centiméter átmérőjű körben. A következő ablakon kelet felé T. betű áll, alatta STF. betűk összefonódva. A harmadik jegyet a déli kaputól keletre eső ablakon találjuk. A kört ez alkalommal négyzet veszi körül. A monogramm a T. P. betűket

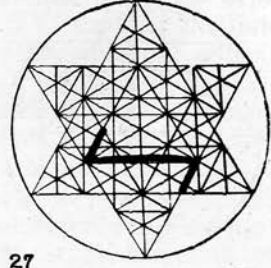
21. kép. A templom kőműves-mesterjegyei. (13.—24. sz.)

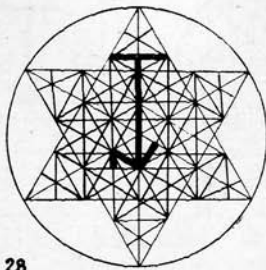
25

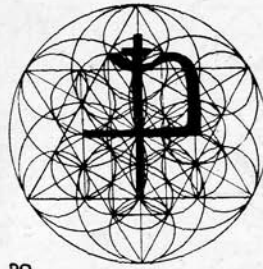
26

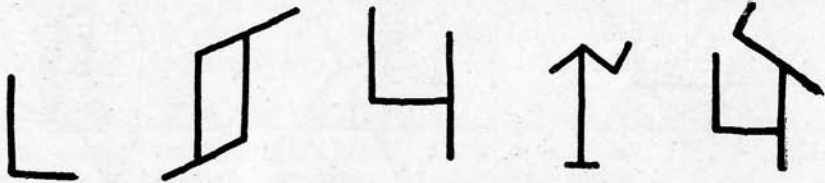
27

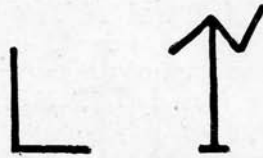
28

29

30

31

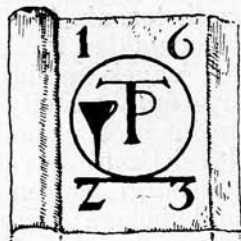
22. kép. Kőmíves-mesterjegyek.
(25.—29. sz. a Szent-Mihály templomból, 30.—31. sz. a kassai Szent Erzsébet székesegyházból.)

mutatja, ettől balra kis tölcser látható. Különös érdekessége ennek a tölcseres jegynek, hogy évszám is van rajta, a négyzet és a tányérsarok szeleteiben elhelyezve: 1623. Kelemen Lajos az évszám, a monogramm és a városi számadáskönyvek adatai alapján ennél a jegynél Tölcseres Péterre következtet.¹¹⁰ A szentélyen mindössze egyetlen egy, a strassburgi rendszert követő kőfaragó jegyet (20. kép, 8. sz.) találtak. Az északi oldalon is épügy, mint a délin, a legtöbb jegyet a szabadon hagyott kapun találjuk: két négy karélyosat (20. kép, l., 2., 3. sz.), kettőt a quadraturából (19. kép, f, 21. kép, 13., 14. sz.), kettőt pedig a triangulaturából (19. kép, g, k, 21. kép, 22., 23. sz.) és egy háromkarélyosat (22. kép, 29. sz.). A két négykarélyos jegy nagyon hasonlít egymáshoz és egymásnak megfelelően az ajtó két béléteré vésték be őket; egyik a másiknak tükörképe. Ezen az ajtón van ezenkívül az egyetlen háromkarélyos jegy az egész templomon. A homlokzat felső támpilléreken három strassburgi jegy helyezkedik el (20. kép, 10, 11, 12.). Az egyik nagy ablakon egy strassburgi rendszert követő jegy található. (21. kép, 16. sz.).

A megmért jegyek nagysága elég egyöntetű, 3–6 cm.-ig terjed, kivéve a már említett jegyet az orgonakarzat alatt, amely sokkal nagyobb.

Nagyságuk után az érett és késői gótika korához tartoznak. Elég pontosan és gondosan vannak kidolgozva, egyeseknél a csatornák háromszögalakra formázva, ami szintén az aránylag késői keletkezésre jellemző. Amint láthatjuk, a jelekből levonható következtetések egyeznek az oklevelek által nyújtott adatokkal, amelyek a templom építését a XIV. század közepétől a XV. század közepéig határozzák meg. Magyarországon, ahová később jutott el a gótika, de a XV. században, sőt a XVI. században is virágzásban volt, a kolozsvári templom viszonylag a korábbi gótikához tartozik.

A jegyek legnagyobb része a strassburgi kulcshoz tartozik, mégpedig nem az egyszerű, hanem az összetettebb rendszerhez, amelyet Fröde harmadik és negyedik rendszernek nevez.¹¹¹ Számunkra fontosabbak a bécsi kulcshoz tartozó jegyek, amelyek aránylag nagy számban és a legfeltűnőbb részekben fordulnak elő. Hét darab bécsi jegyünk van, a legdíszesebb az orgonakarzat zárókövén, négy a déli főkapun és kettő az északi főkapun. Magyarország a teleprendtartások szerint a bécsi építőpáholly alá tartozott,¹¹² ezért valószínűleg a bécsi anyakulcs

23. kép.
Tölcseres jelvények
a templom ablakairól

¹¹⁰ Kelemen Lajos: *Tölcseres-jegyek a kolozsvári Szent Mihály templomán*, 60. l. A kolozsvári Szent Mihály egyház-émlékfüzet.

¹¹¹ Fröde Vilmos: *Felső-Magyarország középkori épületeinek kőfaragó jelei*, 424. l. Magyar Mérnök és Építész egyesület közlönye. XXXIV. köt. XVIII. füzet, 199. évf.

¹¹² Rziha: *A német bauhütték tradíciói*.

szerint szerkesztette jegyeit. Ha tehát magyarországi épületen bécsi jegyet találunk, jogunk van feltételezni, hogy ott magyar mester dolgozott. Sőt Horváth Henrik véleménye szerint a magyarországi épületeken, többek közt Kassán, sőt magán a bécsi Szent István dómon talált strassburgi jegyekből arra lehet következtetni, hogy ezek a bécsi kulcs-hoz tartoznak. Tudniillik a bécsi kulcs nem más, mint a quadratura körvonallakkal tovább fejlesztve, amelybe az ugyanilyen rendszerű szögletes jegyek éppúgy beleillenek, mint a körvonaluak. Azonkívül a strassburgi építő-páhollyal még nem sikerült történeti kapcsolatokat kimutatni, a bécsi páhollyal annál többet, hogy Kassai Istvánon kívül, aki a bécsi Szent István templomon dolgozott, mást ne is említsünk.¹¹³ A strassburgi jeleken kívül igen gyakoriak a kölni jelek a magyarországi templomokon, mégpedig sohasem az egyszerűbb, hanem az összetettebb rendszerhez tartozók, amelyeket Fröde a második b. rendszerrel jelöl.¹¹⁴ A Szent Mihály egyházon a kölni rendszerbe illő jegy tizenegy található. A komplikáltabb jegyek használata szintén a XIV. és XV. századra enged következtetni.¹¹⁵ Ne felejtjük el az egyetlen háromkarélyos jegyet, amely az egykori Magyarországon eddig feldolgozott templomokon szintén ritkaság. Ha a kolozsvári jegveket kulcsuk alapján összehasonlítjuk a Fröde által összegyűjtött kassai jegyekkel, azt találjuk, hogy a nála előforduló, I.: I. b.; I. c.; II. b.; III.: III. a.; III. b.; IV. a.; kulcs szerint készült jegyek előfordulási ideje¹¹⁶ a felvidéki templomokon (Kassa, Bártfa, Eperjes stb.), a XIV. század közepétől a következő század végéig tart, ami nagyjában megfelel a Szent Mihály egyház építési idejének. Amikor hasonló jegyek kereséséről van szó, sajnos, igen kevés analógiát sikerült felfedezni. A brassói Fekete templom,¹¹⁷ a kassai Szent Erzsébet templom¹¹⁸ és a kolozsvári Szent Mihály templomnak főleg az alsó részén s a déli oldalán előfordulnak nagy durva I. alakú jelek, amelyek talán nem is lehetnek mesterjegyek, hanem csak egyszerű jelölések (20. kép 5. és a kassai Szent Erzsébet, valamint a brassói Fekete templom hasonló jegyei). A kassai Szent Erzsébet templomon mindössze négy hasonló típusú (20. kép 6., 10., 21. kép 19., 20., 21., 22. sz. és a 22. képen a kassai templom hasonló jegyei), a brassói Fekete templomon csak egy hasonló típusú jegyet sikerült találni (20. kép 10. sz. és 22. képen a kassai templom hasonló jegyei).

¹¹³ Dr. Horváth Henrik szóbeli közlései.

¹¹⁴ Fröde, i. m. 424. l.

¹¹⁵ Rziha, i. m.

¹¹⁶ Fröde, i. m. 423. l.

¹¹⁷ E. Kühlbrandt: *Die ev. Stadtpfarr Kirche A. B. in Kronstadt* (mesterjegyek első tábla első kép.).

¹¹⁸ A kassai Szt. Erzsébet templomnak dr. Mihalik Sándortól rendelkezésemre bocsájtott mesterjegyei, amelyeket édes apja, Mihalik József gyűjtött össze. Fröde, i. m. 423. l.

Művészeti emlékei.

A templom legrégebbi önálló műemléke a falképeken kívül az 1442-ben felállított Szent Mihály-szobor a főkapú timpanonján. (24. kép.) Szent Mihály rövid pikkelyes páncélban áll, kissé jobbra hajolva, kétkézre fogott lándzsával dőf a lábainál heverő sarkány torkába. Hatalmas szárnyai kétoldalt szétterülnek. Arca kifejezéstelen és merev. A gyulafehérvári székesegyház hasonló tárgyú nagyméretű domborművéhez képest, mely legkésőbb a XIII. századból származik, sok haladást nem mutat. Formai felfogása száraz, ugyanez mondható el a címertartó angyalról is. A letöredezett Mózes-szobor szintén ebből az időből való lehet, amit az igen hasonló, gótikus minuszkulákkal kezelt felirat bizonyít. Nem sokkal későbbi lehetett a csigalépcső melletti piléren álló fejetlen szobor, amelynek pontos stíluskritikai meghatározását megközelíthetetlen magasságban való elhelyezése megnehezíti. (15. sz. kép.) Egy, ezeknél jóval korábbi domborműről értesít IX. Bonifác pápa 1401 jún. 3-án kibocsátott bullája. E szerint a templom oldalán felállították azt a kőből faragott csoportot, mely az olajfák hegyén imádkozó Krisztust ábrázolja. „*Cum itaque, sicut accepimus, in latere-parochialis ecclesiae beatis Michaelis Archangeli de Colosvar, Transilvaniae diocesis, quaedam ymago domini nostri Jesu Christi, sicut oravit ad Patrem nostrum Omnipotentem in Monte Oliveti in Coena Domini, in honorem redemptoris nostri Jesu Christi ex lapidibus sculpta, existat, ad quam magna concurrat populi multitudo.*“¹¹⁹ Az oklevélből kiderült, hogy nem annyira egyetlen, zárt szoborról van szó, hanem inkább egy festőies, tájhátteres domborműről. A bullát Karácsonyi János ismertette és a szobrot kapcsolatba hozta az Olajfák hegyén imádkozó besztercebányai Krisztus-csoporttal.¹²⁰ Erdélyben a szászsebesi és a szebeni ev. templomokon találkozunk hasonló ábrázolásokkal, bár ezek Róth megállapításai szerint, a XV. század elejéről valók, tehát egy jó századdal későbbiek.¹²¹ Hogy a kolozsvári szobor-csoport milyen lehetett, ennek megállapítására semmiféle támpont nem áll rendelkezésünkre. A nagyobb szabású, mozgalmasabb besztercebányai kompozíció a késői gótika jellegzetességeit mutatja. Kétségtelen, hogy az elpusztult kolozsvári mű a korábbi szigorubb és kötöttebb stílusorszak emléke volt. Ennyit tudni róla, ha minden egyéb ismeretlen is.

Falfestmények.

A templom történetének első korszakából valók lehetnek a Rómer Flóristól felfedezett falfestmények is. Az orgonakarzat elfalazott harmada alsó szobájának északi és nyugati falán helyezkednek el. Rómer figyelme 1864 aug. 25-én fordult feléjük, amikor a vakolat egy része le-

¹¹⁹ *Monumenta Vaticana*, IV. 334. l. CCCCIV. 1401. jún. 3.

¹²⁰ Karácsonyi János: *IX. Bonifác bullái*, 496. l. Századok, XXIV. évf. Bp. 1891.

¹²¹ Roth: *Die deutsche Kunst in Siebenbürgen*, 64. ábr. 27.

hullott s néhány helyen a festés felbukkant. Két évvel később kezdett neki a vakolat lebontásának. Ebben ketten segédkeztek neki. Kiszabadtották az északi falat és a nyugati fal egy részét.¹²² Az északi fal boltívét a Golgota tölti be, alatta három jelenet látható Krisztus kínszenvedéseiből: Krisztus Kaifás előtt, a töviskoronázás, Krisztus ostorozása. A nyugati ablak mellett Ecce Homo ábrázolás tűnt elő. Ezeket említi Rómer. Rajtuk kívül még egy jelenet található a nyugati falon: Krisztus mint a világ bírása, vagy az utolsó ítélet. Nem tudni, hogy ez utóbbiról miért hallgat Rómer. Ezeken kívül még egy nagyon töredékes képsorozat található az északi fal alsó részén. A képek tárgya tehát a szokásos passzió sorozat.

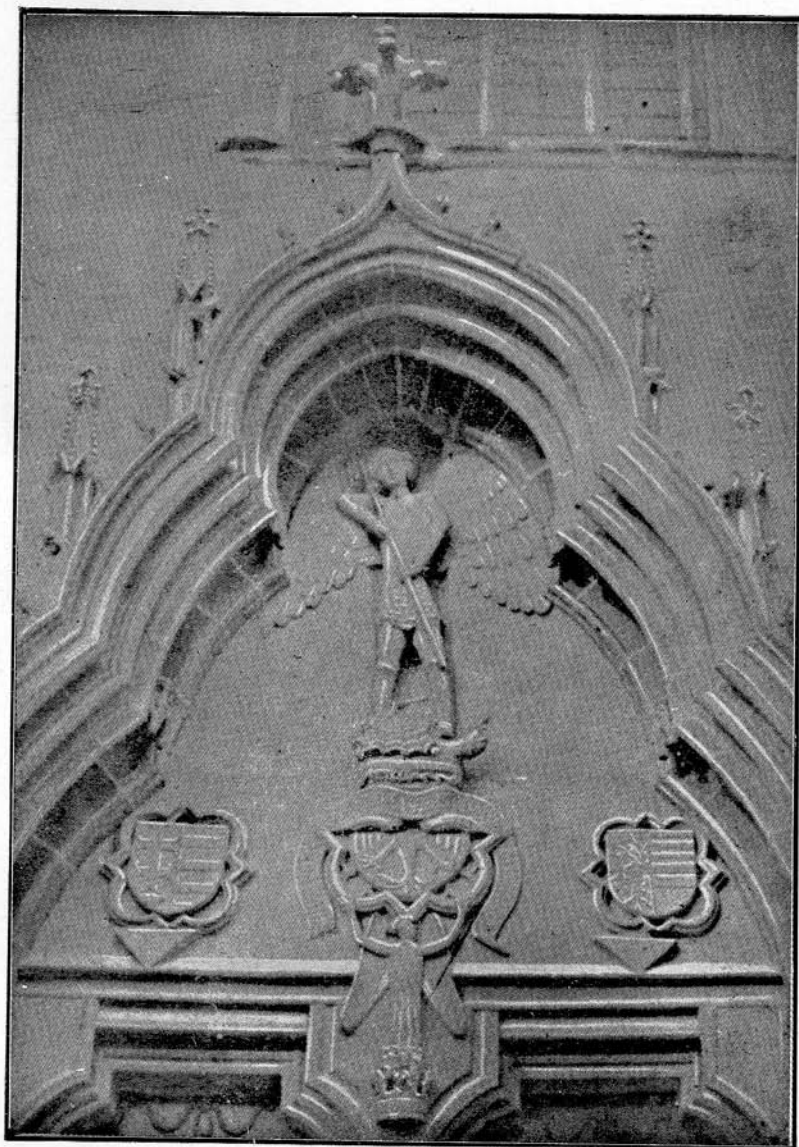
A falfestmények a fal nedvessége, meg a lehámozás következtében nagyon megrongálódtak. A színek erejüket veszítették, de még így is feltűnő a sok világos szín használata. Az első alsó kép tárgya: Krisztus Kaifás előtt (26. sz. kép). A kép középpontjában áll Krisztus bő köpenyben, glóriával feje körül, kezei összekötözve. Arca féldoldalt fordul a nézők felé, hosszú haja, bajusza és szakálla van. A poroszlók botokkal ütlegetik s Krisztus az ütések súlya alatt meggörnyed. Kaifás a balsarokban ül, fején csúcsos süveget visel, baljában jogart tart, jobbával Krisztus felé mutat. Rómer ezt az alakot Pilátusnak tartotta, holott a kézmosót tartó apród hiánya és a kalap kétségtelenné teszi, hogy Kaifással van dolgunk. Szűk ruhát és csőrös orrú cipőt visel, bő köpenye szép körvonalba fogja össze alakját. A katonák arca és arcjátéka durva. Az ellentét erős köztük és Krisztus finom, megtört alakja közt. Öltözetük rövid ruha, fémövvvel, szűk nadrág, hegyes orrú cipő. Baloldaltól a szélső orrvédős sisakot hord, mely a XIV. századra és a következő elejére jellemző s ugyanezre jellemző a fémövek alkalmazása. Hasonlók kerültek elő igen nagy számban a Kecskemét környéki sírokból s ma a kecskeméti múzeumban láthatók.

A középső kis kép Krisztus töviskoronázását mutatja. A pribékek a hónuk alá helyezett bottal nyomják a töviskoronát az Üdvözítő halántéka köré. Jézus baljában nádbuzogányt tart, zilált haja vállára omlik. Az arca nagyon elmosódott, általában az egész kép erősen megrongálódott.

A harmadik kép tárgya Krisztus ostoroztatása. Krisztus középen áll oszlophoz kötözve, derékig ruhátlan testét vércseppek borítják. Jobbra két, balra egy poroszló emeli ütésre az ostort. A kép bal szélén a zsidó főpap áll, fején hegyes süveggel. A kínzástól megtört Üdvözítő szinte lecsúszni látszik az oszlopon, melyhez kötözve van. A pribékek öltözete póriasan egyszerű, csőrös cipő helyett bocskort viselnek.

A bemutatott képek felett a boltív egész mezejét a Kálvária sok alakos jelenete tölti be. (25. sz. kép.) A falkép alakja derékszögű háromszög, mely az átfogón áll. Középen Krisztus függ a kereszten. A feliratból csak az R. I. betűk maradtak meg. Krisztus ábrázolása a szokásos. A testét borító vércseppek stilizáltak, szögekkel átvert kezeiből is vércseppek hullanak a kereszt töve felé. A kereszt két egyenlő részre

¹²² Dr. Rómer Flóris: *Régi falképek Magyarországon*, 114. l.

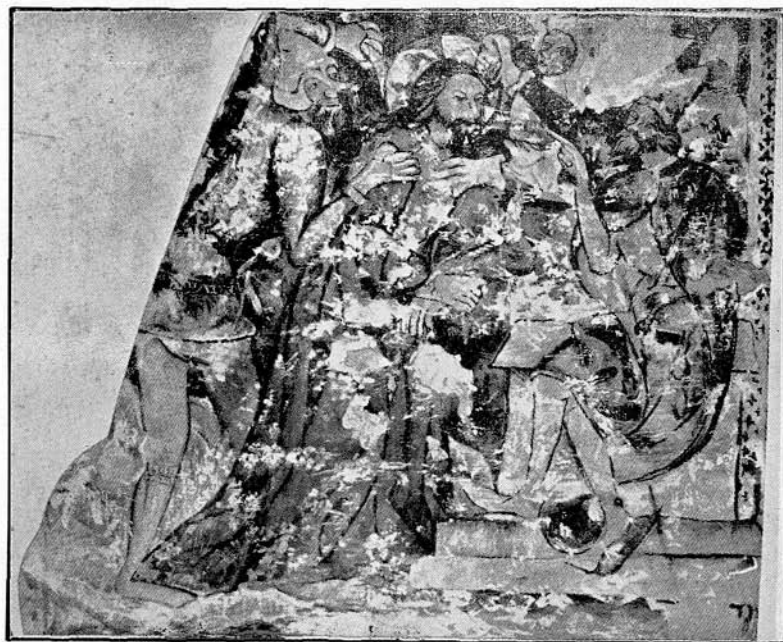

24. kép. Szent Mihály szobra a főbejárat timpanonjában.

25. kép. Kálvária.

Falfestmény az orgonakarzat szobájából.

26. kép. Krisztus Kaifás előtt. Falfestmény az orgonakarzat szobájából.

osztja a képet. Tőle jobbra a fájdalomtól megtört Szűz Máriát támogatja Magdolna és a másik Mária. Valamennyien bő köpenybe burkolva állanak, glóriával fejük körül; szépen elkülönített egységes csoportot alkotva. Mögöttük három lovas egy dárdával közösen nyitja meg Krisztus oldalát. A lovak ábrázolása naturalizmusra törekszik, néha az egyiknek a feje cégérszerűen bárdolatlan. A kép alján sziklák nyomai láthatók. Balra a kereszttől Szent János evangalista tördeli kezét. Közvetlenül a kereszt lábánál jobbról és balról egy-egy fiatal ember nyújtja Krisztus felé az ecetes vízben megmártott szivacsot. Szent János evangalista mögött köpenyes, kardos, szakállas római százados áll s a keresztre mutat. Mögötte lándzsás, zászlós katonák. A tájképi háttér ezen az oldalon — ha ugyan volt — sokkal inkább megrongálódott és elmosódott, mint a másikon. A tizenöt alakos kompozíció a csoportok ritmikus elosztása miatt sikerültnek mondható. Maga a jelenet annyira kötött az ikonográfia évszázadok óta kialakult hagyományai által, hogy az ismeretlen festőtől eredeti leleményt nem lehet várni. Feltűnik a típusok pompás, kissé durva jellemzése, az alakok markáns volta, a széles és tömpe orrok alkalmazása. Ez a többi képet is jellemzi és kétségtelenné teszi, hogy valamennyit ugyanaz a kéz festette.

A nyugati ablak melletti falsíkot az *Ecce Homo* képe tölti ki. A kép erősen rongált. Középpütt az Üdvözítő félalakja látható, amint a kereszt előtt áll. A kompozíció ikonográfiaiilag szokásos formában a Megváltó körül bemutatja a kínzószerszámokat és a passzióra vonatkozó szimbólikus személyeket és tárgyakat. A rongált képből elsősorban a kereszt felett jobbról kitekintő Szent Péter feje vehető ki, alatta a vödörrel és a lebegő kézzel, balról alul a zsidókalapos gúnyolódo fiatal férfi feje és a létra, melyen a kiszenvedett Üdvözítőt leemelték a keresztről. Az erős rongálódás miatt nem lehet látni a további szokásos jelvényeket, így a kelyhet ostyával, lándzsát, korbácsot, három kockát és a harminc ezüst pénzt. Szűz Mária alakja sem jelenik meg, mint a szimbólumokon általában szokott. Rómer feltételezi, hogy a térdelő alak Schleynig Gergely lehet, mert a szoba zárókövén az ő címere látható.¹²³ Az ilyen természetű *Ecce Homo* ábrázolásokon a donátornak semmi ikonográfiai szerepe nincs s ezért Rómer feltevése elesik.

A déli falon foglal helyet a Rómer által nem említett kép, melynek tárgya Krisztus, mint a világ bírása vagy az Utolsó Itélet. (27. kép.) Krisztus trónon ül, fogai között kétélű, német ízlésű, egyenes pallost tart, olyant, mint aminővel a XIV. és XV. században a magyarok is harcoltak. Alakját mandorla veszi körül. Tőle balra fenn két angyal harsonázik. Az angyalok az erősen rongált freskón már kivehetetlenek. Krisztus lábainál jobbról és balról szentek állanak. Utolsó Itéletnek nevezni a kompozíciót azért nehéz, mert hiányzik az üdvözültek kara s hiányzanak a pokolba taszítottak. A freskó mégis e jelenetre utal, midőn Krisztust, mint bírát mutatja be. A fogai között kardot

¹²³ Rómer: *Régi falképek Magyarországon*, 117. l.

tartó Krisztus ikonográfiailag ritka, de nem szokatlan ábrázolás. Nálunk még a poprádi templomnak diadalívén fordul elő, egy falképen, amelyet Divald Kornél XIV.—XV. századnak tartott s amely pontosabban 1350 körül készülhetett.¹²⁴ Ez a példa is mutatja, hogy ilyféle ábrázolás nálunk is meggyökeresedett. Annak idején, a falképek pusztulása előtt, biztosan több is akadt ebből a fajtából.

Rómer megfeledezett még arról a hosszú ciklusról, mely az említettek alatt húzódik; legalul foglal helyet és rendkívül rongált. A képsorozat egyes tagokra oszlik, köztük látható, vagy inkább sejthető balról jobbra az utolsó vacsora, majd jóval odébb Judás csókja s végül az Olajfák hegye. A freskó kétharmada teljesen megsemmisült, az említett jelenetek is csak apró töredékekből gyaníthatók.

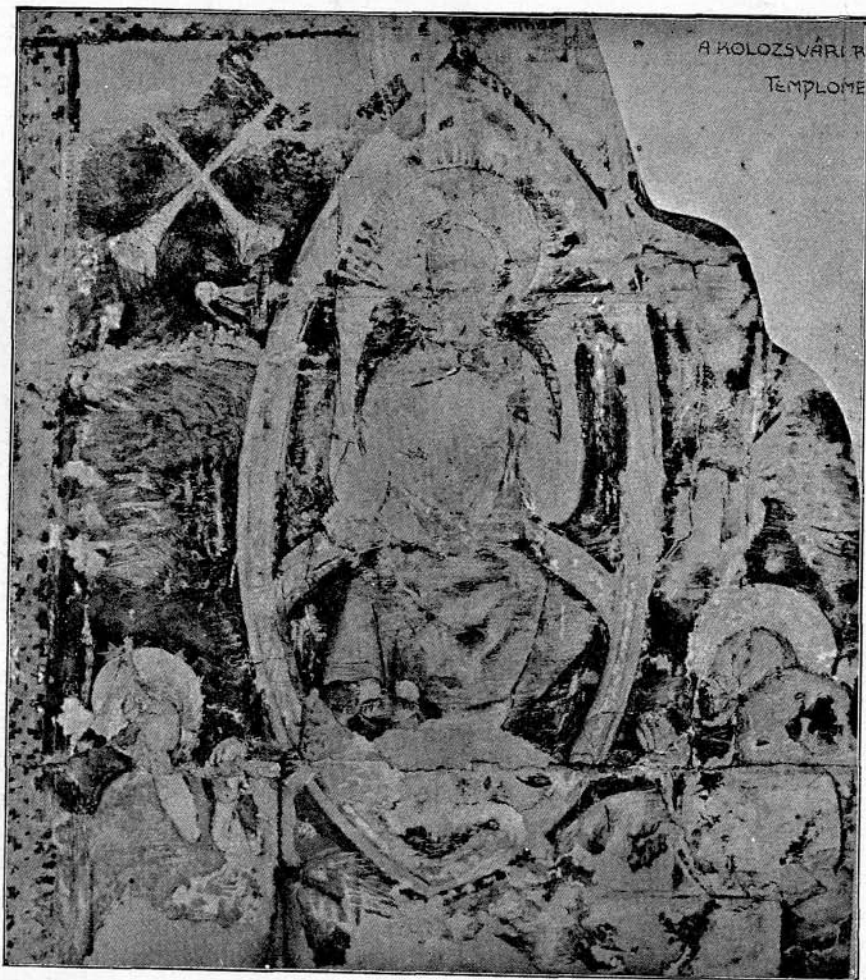
Valamennyi ismertetett falképről jó színes vízfestmény másolatot őriz a Magyar Műemlék-Bizottság. Gróh István készítette 1904-ben. Maguk a falképek ma is ugyanolyan állapotban vannak, mint a vízfestményen. Lezárt helyiségben lévén, nem romoltak tovább.

Ismeretlen mesterük a XIV. századi magyar festészet egyik érdekes és egyéni képviselője. Műveiből néhány itt kerül először bemutatásra, mert az irodalom velük eddig nem sokat törődött. Mesterüknek a finomságok iránt nincs érzéke. Részben még dekoratív értelemben alakítja a formákat, másrésztől azonban az ébredező naturalizmusnak is engedményeket tesz. Tipusai durvák, gyakori a tömpe orr, széles száj, még a női arcok is inkább kemények és jellegzetesek, mint szépek. A ruhák hatalmas redőkben omlanak a földre. A kezek és lábak elnagyoltak és durvák. Maga Krisztus alakja sem ment ettől az élesen jellemző ábrázolástól. Az ismeretlen festő nem tartozott kora jelentékenyebb mesterei közé. Stílusa szerint a német-középeurópai áramlathoz kapcsolódott, melyet a művészettudomány sokáig eseh stílusnak nevezett. Azóta világossá vált, hogy ez a stílus nemcsak Csehországban, hanem Ausztriában, Lengyelországban, Sziléziában és Magyarországon egyaránt virágzott s az emlékek nem vallanak arra, hogy Csehország lett volna a kezdeményező, a stílusalakító. A falfestmények színezése is, a világos harmóniák mellett erős ellentétes színek alkalmazásával erre a kultúrkörre vall. E jellegzetes mester egyéb munkáit ezideig nem sikerült felfedezni. Korukat a templom építése eleve meghatározza, de stílusuk is elárulja, hogy 1420—30 körül készültek.

Sekrestyeajtó.

A freskókon kívül a Szent Mihály templom legszebb, legérdekesebb s azoknál jóval ismertebb műemléke kétségkívül az 1528-as évszámmal ellátott sekrestye ajtó, illetőleg annak kőből faragott kerete. (28. kép.) A 2.23 m. magas és 0.96 m. széles faragvány finom szemcséjű homokkőből készült. A kapu-keret két félpillérből áll, melynek fejtét figurális friz köti össze, felette pedig félkörívű timpanon látható,

¹²⁴ Divald Kornél: *Szepesvármegye művészeti emlékei*, II. 15. l.

27. kép. Utolsó ítélet. Falfestmény az orgonakarzat szobájából.

28. kép. A templom sekrestyeajtaja 1528-ból.

valamennyi gazdag és változatos faragott dísszel. A jobboldali félpillér alján Kolozsvár hárombástyás, ormós várfalas, nyitott kapus címere áll, baloldali párján a fiait vérevel tápláló pelikán pajzsba foglalva, a paizs mellett I és C betűk. Az utóbbi valószínűleg a donátor címere és a két kezdőbetű az ő monogrammjára lehet.¹²⁵ A két címer alatt 15 és 28 késő gótikus számjegyek állanak, melyek együtt a kapu készültének évét adják. A két félpillér díszítése nagyjából megegyezik. A szembenlévő oldalakon állatoknak, növényeknek, gyermekeknek és sziréneknek összeszövődő kompozíciója. A béléteken két-két puttó áll egymás felett, az alsó magas konzolon. Kelyhet, földgömböt, homokórát, halálfejet és napkorongot tartanak a kezükben. A frizt két oldalról szatírfejek szegélyezik, magán a szalagon szőlőgerezdeket tartó és táncoló puttók csoportja vonul végig. A timpanon félköríve volutákban végződik, hajló párkányán száraz faágakon madarak ültek, sajnos, nagyrésztük letöredezett. Alatta széles szalagon virágfüzérékkel játszó gránátalmákat görgető bájos puttók csoportja elevenedik meg. A csoportot két oldalt rozetták zárják le. A kapunak legérdekesebb és legfőbbet vitatott díszje a timpanon kicsiny körszeletébe szorított férfi-mellkép. A javakorbéli, borotvált arcú, fájdalmas kifejezésű férfi fején barett-sapka látható, öltözete pedig római tunika. Úgy jelenik meg, mintha igen szűk ablakon dugná ki fejét, vállal számára nincs hely, szépen mintázott kezei éppen csak hogy kiférnek. Mondatszalogot tart *D(ominus) Ioannes Clyn*^{125a} felíráttal. Az ajtószárny vasból van, 1534-es évszám és J B betűk találhatók rajta.

Az ajtó keletkezését két bűnbocsánati levéllel hozták kapcsolatba. Az elsőt Raphael kardinális püspök bocsátotta ki 1513—1517 között,¹²⁶ a másikat pedig Sándor kardinális püspök 1524—1527 között¹²⁷ azok részére, akik a Szent Mihály templom feldíszítéséhez adományokkal vagy tárgyakkal hozzájárultak. A kapu lábzatába az 1528-as évszám van bevésve. A kitekintő alak kezeiben tartott feliratszalog *D. Ioannes Clyn*-t említi. Baloldalon alul a címer melletti I és C betűk megfelelnek a felső mondatszalognak. Nem kétséges, hogy a díszes kapu megrendelőjét IC-ben, azaz a vele azonos Ioannes Clyn személyében kell keresni, annál is inkább, mert a neve előtt álló D betű, amely dominust jelent, kizárja, hogy a felirat a művészre vonatkozhatna. A titokzatos név megfejtését egy 1521-ből származó adat bizonyítja. Ebben az évben ugyanis a templom plébánosa Ioannes Cleen volt,¹²⁸ akinek sem beiktatásáról,

¹²⁵ Sándor Imre: *A Szent Mihály templom művészi emlékei*, 47 l.

^{125/a} A nyomdai szedés megkönnyítése céljából az *y* felett levő hullámvonalú rövidítéssjelt itt és az alábbiakban a megfelelő *n* betűre feloldva közöljük.

¹²⁶ Jakab: *Oklevéltár*, I. CCIV.

¹²⁷ U. o. CCVIII.

¹²⁸ Sándor Imre: *A Szent Mihály templom műemlékei*, 48. l. Sándor Imre: *Kolozsvár címeres emlékei*. Geneológiai füzetek. 1913. 33. l. Sándor nem mondja meg honnan veszi ezt az adatot, bár a 2. sz. jegyzete szerint ebben az időben Ferenczi Gervasius volt a kolozsvári plébános. Kelemen Lajos: *Erdélyi művészeti emlékek a mohácsi vész korából*. Pásztortűz, 1926. 399. l.

sem haláláról nincsenek pontos adataink. A nevek eltérő írása a közép-korban mindennapos jelenség volt. Bizonyos, hogy Clyn és Cleen azonos, mindakettő a Klein név középkori változata; bizonyossá teszi: 1. a két szó közötti rokonság. Az eddigi kutatás nem vett tudomást a mondatszalag Y betűje felett látható hullámvonalról, amely pedig annyit jelent, hogy rövidítéssel állunk szemben, a teljes név ezek szerint Clyn lehet. 2. A körülmények egyezése, Cleen, a templom plébánosa 1521-ben, ugyanaz a Clyn a templom díszes kapuzatát 1528-ban adja át a használatnak. Ilyen díszes mű nem készült néhány hét alatt, gazdag részletei sokáig tartó faragást igényeltek. 3. A név előtt látható D(ominus) egyházi személyre vonatkozik. Ezek után a két név azonosítása több mint feltevés.

Más kérdés a mondatszalagot tartó férfi kilétének megfejtése, amely az analógiák és viselettörténeti adatok kapcsán az eddigi kutatás bizonytalanságával szemben tisztán áll előttünk. A mellképet a kutatás eddig felváltva vagy a mesternek¹²⁹ vagy a donátornak¹³⁰ tulajdonította. Egyesek szerint a donátor földi vonásait örizte meg. Ez a feltevés a mellkép és a kézben tartott mondatszalag hibás azonosításából következett. Ugyanebből a téves azonosításból származik az a vélemény, amely szerint a D(ominus) betű a név előtt kizárja azt a feltevést, hogy a férfialak a mestert ábrázolná. A középkorban valóban képtelenség volt, hogy egy képfaragó magát ezzel a ranggal tüntesse ki. Az sem lekicsinyelendő viselettörténeti adat, hogy a portré baretet visel, ami a középkorban a munkások, iparosok viselete volt. Nem lehet feltételezni, hogy egy előkelő papot a kézművesek viseletében ábrázoltak volna. Más oldalról a szobor sajtáságos kényszeredett elhelyezése nagyon emlékeztet az ez időből való faragott önarcképekre. Hasonlósága Anton Pilgramnak a bécsi Szent István templom orgonálában elhelyezett szobrával szembeszökő.¹³¹ Anton Pilgram 1510—15 között dolgozott Bécsben¹³², tehát fel lehet tételezni, hogy a kolozsvári ajtó mestere tőle nyerte ihletét. Azt hisszük, hogy az említett érvekkel a mellkép és az ajtó donátora körüli homályt és bizonytalanságot eloszlattuk. A feliratszalagon lévő név nem vonatkozhatik a mesterre. A dominus szó kizárja ezt a feltevést. A portré ezzel szemben nem ábrázolhatja a donátort, elhelyezésének módja és a viselete ennek ellene mond. A mellkép a mestert ábrázolja, aki a donátor nevét mutatja meg a nézőknek.

A másik kérdés az ajtó stílusbeli hovatartozása. Az erdélyi reneszánsz egyik legkorábbi emléke, és helyi kortársai között egészen egye-

¹²⁹ Szőnyi: *Régi magyar templomok*, 206. l. Gerevich: *Az erdélyi művészet*, 236. l. (Magyar Szemle, XXII. köt.) Csabai, i. m. 47. l.

¹³⁰ Sándor I. i. m. 48. l., Kelemen L.: *Sf. Mihail din Cluj*. Balogh Jolán: *A renaissance építészet és szobrászat Erdélyben*, (Magyar Művészet.) Dr. Balogh Jolán: *Kolozsvár Műemlékei*, 19. l.

¹³¹ Csabai István: *Az erdélyi reneszánsz*, 47. l. Pilgram műve és a kolozsvári mellkép között fennálló hasonlóságot Csabai is észrevette.

¹³² Roth: *Die deutsche Kunst in Siebenbürgen*, 108. l.

dül áll. Balogh Jolán szerint nem kapcsolódik e stílus további termékeihez, hanem külföldi import.¹³³ Kétségtelen, hogy az általa közölt reneszánsz emlékek egyikével sem mutat rokonságot. Stílusa, tárgya és szerkezete Erdélyben egészen szokatlanul, társtalanul áll. Balogh Jolán valószínűnek tartja, hogy Ioannes Clyn, aki szerinte Bécsben tanult, német mesterrel, talán a Daucher-iskola valamelyik tagjával faragtatta. A német analógiára Pilgram nevének említése már rámutatott. Nézetünk szerint az ajtókeret stílusa két forrásból táplálkozik. Az egyik, mely döntő hatással volt az ismeretlen mester formafelfogására, a délnémet reneszánsz szobrászat, közelebről az augsburgi művészet, melynek legkiemelkedőbb képviselője e korban a Daucher-család. Ez a délnémet stílus az Olaszországból átszivárgó reneszánsz elemeket használta fel és változtatta át a német szellemnek megfelelően. Donatellónak és kortársainak, az olasz quattrocentonak, vidám puttórajja itt is nagy szerepet kapott, a formák azonban mások, az alakon realiztikusabbá, kifejezésben élesebbé, megjelenésben nyersebbé változtak. A puttók mintázásának feltűnő realizmusa a szobrászatban itt kezdődik, grafikában az ú. n. kismesterek (Beham, Flötner, Aldegrever) párhuzamosan ugyanennek a szellemnek megtestesítői. A kolozsvári sekrestyeajtó durva kifejezésű, kövértestű, gödröcskés és hájrános, anatómiaiilag elrajzolt gyermekalakjai a német reneszánsz szellemét hirdetik s nem a formai kánonokat mindig tisztelő s az emberi alak idealizálására törő olasz szellemmel rokonok. Ez az egyik forrás, melyből eredetét veszi; a másik, mely csak a feliratos mellképet ihlette meg, Pilgram művésze. Pilgram nemcsak a sajtáságos megjelenésre és tartásra hatott, hanem a redők éles és töredezett mintázására, de elsősorban az arckifejezés szelid melankóliájára, fájdalmas pátoszára s az arc formáinak realiztikus megjelenítésére.

A kolozsvári sekrestyeajtó nemcsak a gazdag díszítésével áll egyedül a magyar művészet történetében, hanem igazodásával is. Mohács miatt az olasznál később kibontakozó német reneszánsz hazánkban alig hatott, annak ellenére, hogy a német művészet előbb évszázadokig a magyar szobrászat és festészet kialakulásában erősen résztvett. Az ajtókeret a német reneszánsz ritka emléke, s ennek tulajdonítható, hogy Balogh Jolán a művet nem tartja Magyarországon készültnek. Ennek a véleménynek azonban ellene mond az, hogy a munka behozatalának feltételezése esetén a középkorban rendkívüli távolsággal kellene számolni, amely ily nagy méretű és súlyos alkotás szállításánál csaknem elképzelhetetlen. Valószínűbb ennél — ez a valószínűség is csak onnan származik, hogy emléanyagunk javarésze megsemmisült — hogy az ajtót idegenből jött mester a helyszínén készítette. Ez utóbbi is azonban csak feltevés s a jövődő kutatás talán jut valamikor oly szerencsés helyzetbe, hogy a feltevést megerősítse vagy mással pótolja.

¹³³ Balogh Jolán, i. m. 136. l.

Sírkövek és szoboresoportozatok.

A déli kaputól nyugatra négy különböző méretű és stílusú sírkő van utólagosan befalazva, a templom körül elterült hajdani cinterem maradványai. Egyik közülük reneszánsz, kettő barokk stílusú, a negyedik annyira összetöredezett, hogy csak kékszíni festés nyomai vehetők ki rajta. Valamennyi meglehetősen megrongálódott és feliratnélküli. Művészeti szempontból legérdekesebb a reneszánsz síremlék. Közülük ez a legnagyobb méretű. Jobb sarkán tisztán olvasható dátum: 1505. Ehhez a korai dátumhoz képest igen fejlett a technikája és művésziek az arányai. Erőteljes párkányzat koronázza, I N R I felirattal. Közepét a kereszt díszíti, róla Krisztus teste letöredezett. Két oldalt tájkép, a háttér előtt még aránylag jól kivehetők a Jézust sirató nők ruháinak redői.

A barokk emlékek közül az egyik Szent Katalint, a másik Szent Mihályt ábrázolja. Harold Krasser szerint a Szent Mihály reliefet a jezsuiták állíttatták fel az alatt a két év alatt, amikor a XVII. század elején a templom a birtokukban volt¹³⁴ (1603–5). Biró József, a templom barokk emlékeinek ismertetője, inkább későbbre datálja ezeket.¹³⁵ Abban azonban egyetért Harold Krasserrel,¹³⁶ hogy a Szent Mihály reliefet a Hubert Gerhard müncheni Szent Mihályéval hozza kapcsolatba.¹³⁷, ¹³⁸ Az analógia főképp ikonográfiai értékű, a két mű stílusa nem fedi egymást annyira, hogy közvetlen kapcsolatot lehetne feltételezni.

A templom történetével kapcsolatban már megemlékeztünk arról a nagyarányú díszítő tevékenységről, amelyet a XVIII. század elején, a katolikus birtoklás visszaállítása után Biró János plébános fejtett ki. Biró János templomszépítési újításait az újabb kutatás részletesen méltatta.¹³⁹ Ezért a vele kapcsolatos emlékeket röviden soroljuk fel. Biró 1748-ban a jezsuita misszió alkalmából szoboresoportot állíttatott fel¹⁴⁰ az északi oldalon, amelynek főalakja a keresztben függő Jézus volt, felette pedig az Atyaisten, jobboldalon Szűz Mária, baloldalon Szent János evangélista, a kereszt lábánál Mária Magdolna foglalt helyet. Magasan állhatott, mert lépcsők vezettek fel hozzá. Mikor a tornyot 1764-ben lebontották, a csoport egy része áldozatul esett, Szűz Mária és Szent János evangélista szobrai elvesztek. A csonka mű a templom belsejébe került és hosszú ideig Szent Kereszt oltáruól szolgált. Ma az orgonakarzat alatt a nyugati fal mentén áll. (29.

¹³⁴ *Frühbarockes St. Michael-Relief in Klausenburg*. Siebenbürgische Vierteljahrschrift, 54. Hg. 318–319. l. Átveszi Roth is.

¹³⁵ Biró J.: *A kolozsvári Szent Mihály templom barokk emlékei*. 36. l. jegyzet.

¹³⁶ Id. m., illetve, Roth, u. o.

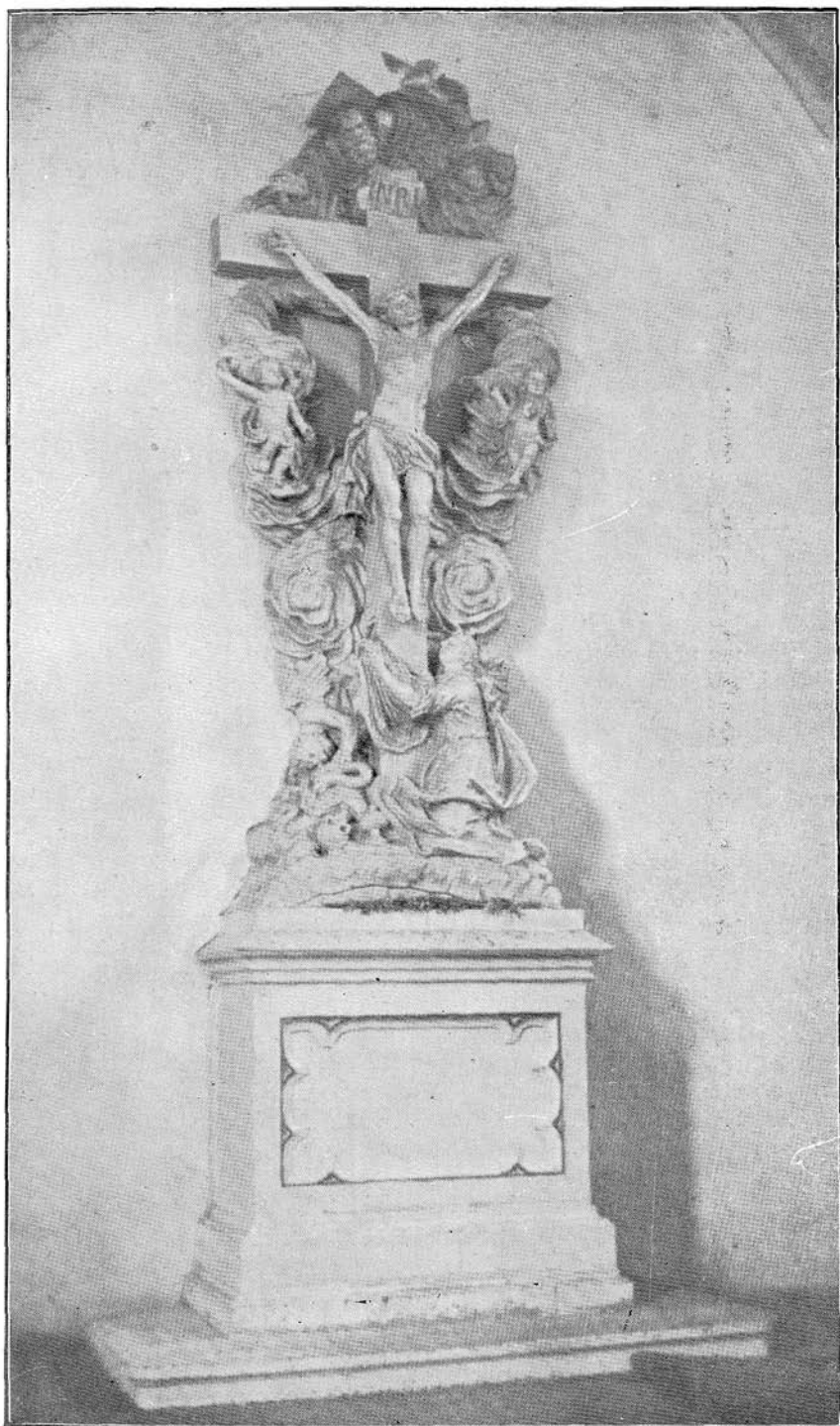
¹³⁷ Biró, u. o.

¹³⁸ Brickmann: *Handbuch der Kunstwissenschaft*, Barock Skulptur,

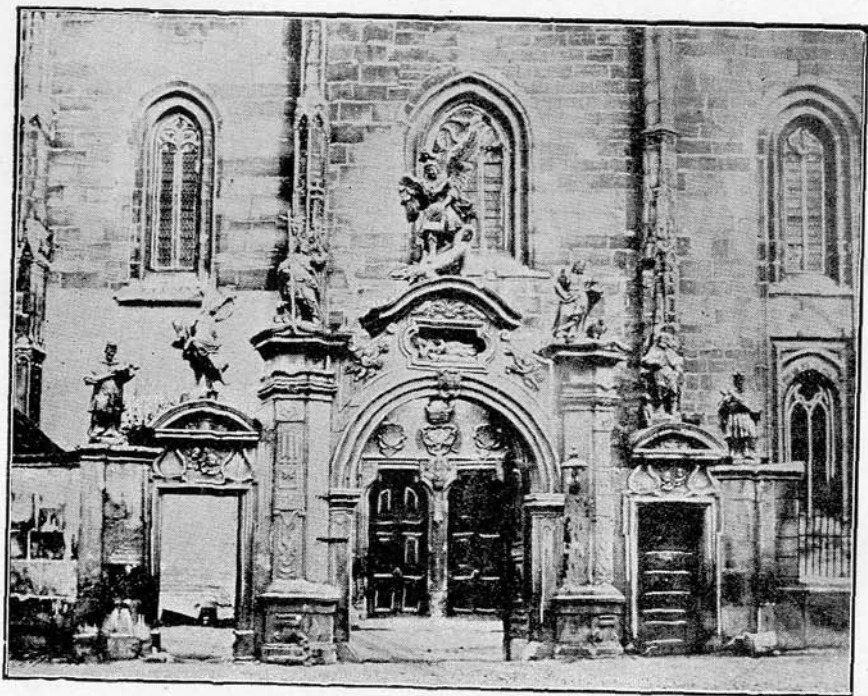
131. l. 150. ábr.

¹³⁹ Biró J.: *A kolozsvári Szent Mihály templom barokk emlékei*.

¹⁴⁰ U. o. 46. l.

29. kép. Szoboresoportozat 1748-ból az orgonakarzat alatt.

30. kép. Diadalkapú 1742-ből a cínterem bejártában.

kép.) Barokk kompozíció a rokokó stílus halvány visszfényével, bár talapzata még gótizáló. A kereszt tövét térdeplő Mária Magdolna öleli át. A másik oldalon zsúfoltan egymás mellett kehely, koponya és kígyó látható, valamint lehulló sarkány emberfejjel, eltorzult vonásokkal. A csoport hátterét felfelé gomolygó felhőkösorú alkotja, szélesen, csigaszerűen mintázva. Krisztus felfelé, az Atya felé emeli fejét, mellette két kis angyal lebeg. Az Atyaisten jobb kezét kinyújtja a felhőtömegből, mögötte két kis puttó buvik meg, felette a Szentlélek galambja röpdös. A szépen faragott mozgalmas csoportozat valószínűleg Nachtigall János alkotása.

Az említett jezsuita ünneppel kapcsolatban Biró János megemlékezik Szent Kristóf képéről, mely régi időtől fogva a torony oldalánál áll s amelyet ő megújított.¹⁴¹ A mű, mely szobor is és kép is lehetett, azóta megsemmisült.

A barokkori díszítés egyik leghatalmasabb darabja az a diadalkapú volt, amelyet 1896-ban eltávolítottak. (30. kép.) Ezt is Biró János készítette az 1738—42-i pestisjárvány után, mint fogadalmi emléket. A kapuzat diadalív formában emelkedett. A középső nagyobb kaput poligonális pillérek választják el a két oldalsótól. Ezeknek pillérei hajdan a cinteremfalban folytatódtak. Eredeti formájában a barokk megszokott díszítőelemeivel volt ékesítve. Amikor 1896 körül a főtér rendezése alkalmából átvitték a külső Szent Péter templom elé, a barokk díszítőmennyeket eltávolították, az emléket erősen leegyszerűsítették. A főkapú felső részén elhelyezett sajtáságos szoborfülke szerencsére megmaradt, a koronázó Szent Mihály csoportozattal és hat nagy álló szoborral együtt.¹⁴² Valamennyi szobor erősen rokokó jellegű, kisméretűek, finomkodó testtartással. Biró József stílus-analógiát tételez fel a gyulafehérvári Károly-kapú és a kolozsvári diadalív között, s mert ebben az időben, a XVIII. század elején, Gyulafehérvárt Kőnig János dolgozott, valószínűnek tartja, hogy ezt is Kőnig János készítette.¹⁴³

Az északi hajó belső falán több barokkori síremlék áll. Kilatalkai Roll Sámuel sírköve 1791-ből és Pásintos Antal sírköve a XVIII. század legvégéről, mészkőből készült. 1773-ban a Bánffy-család kriptát készíttetett a templom alatt, amelyet az északi falon nagy négyzetes tábla jelöl a Bánffy címerrel és a következő felírral: *Monumentum familiae comitum Banffy anno 1773 erectum*. A baloldali mellékszentélyben báró Ditterichné († 1772.) címeres epitáfiuma tűnik elő későbarokk kagylómotívumú stukkó-keretben. A nepomuki Szent János kápolna alatt található a báró Kemény-család kriptája. Az északi fal mentén hatalmas fekete márványsírkő áll, az 1794-ben elhunyt gróf Bánffy Anna Mária, férjezett gróf Rhédey Jánosné emlékezetére.

¹⁴¹ U. o.

¹⁴² Keresztelő Szent János, Ev. Szent János, Szent Sebestyén, Szent Rókus, Nepomuki Szent János, Borromeoi Szent Károly.

¹⁴³ Biró, i. m. 45. l.

A szentély déli falán hatalmas feszület díszlik. Gipszmásolata Fadrusz János ismert alkotásának, melyet a Szegedi Múzeum őriz.¹⁴⁴ A mester 1901-ben ajándékozta az egyháznak,¹⁴⁵ amikor Mátyás szobrát a főtéren, a templom oldalán leleplezték.¹⁴⁶

Felszerelése.

A főoltár újkótikus stílusú és a múlt század végéről való. A templom XVIII. századi felszerelésekor Antalfi János plébános 1725-ben egy barokk főoltárt emeltetett. Ezt 1816-ban Radnai Sándor püspök újjal cseréltette ki.¹⁴⁷ Majd 1873-ban Lönhardt Ferenc segédpüspök a Radnai-féle oltárt kitétette s helyébe Bak Lajos műasztalossal állíttatta a mostani neogótikus „stílszerű” oltárt,¹⁴⁸ mely az 1873-as bécsi világi kiállításon díjat nyert. Lönhardt a magyar Műemlékek Országos Bizottságához 1878-ban intézett levelében meg is emlékezett erről az oltárról.¹⁴⁹ Ezt az alkotást Hirschler József, a mostani plébános, 1904-ben átalakíttatta.¹⁵¹ A főoltár művészeti értéke nem nagy. A szerencsétlenül archaizáló neogótikus iránynak egyik kevésbé sikerült alkotása. Egészen véve hideg, művészet és eredetiség nélkül való. Anyaga fa, fehérre és aranyra festve. A középső fülkében Madonna szobor áll. Jobbról és balról Szent István és Szent László szobrai. A középrész felett hatalmas feszület emelkedik.

A két mellékszentélyben hasonló jellegű oltárok állanak. Mindkettő Münchenben készült¹⁵¹; jobboldali a lourdes-i csodatevő Máriának, a másik Jézus Szent Szívének szentelve. Stílusuk a főoltáréval azonos. Művészi értékük alig van.

Sokkal nagyobb a művészi értéke és érdekessége a főhajó három pillérének oldalára állított barokk oltárnak, amelyek jelenleg Szent Józsefnek, Szent Annának és lisieux-i Szent Teréznek vannak szentelve. Eredetüket, mestereiket a közelmúltig homály borította. A múlt év folyamán bukkant a kutatás oly levéltári adatokra, amelyeknek alapján keletkezési idejüket meg lehetett határozni.¹⁵²

Szent József oltárát eredetileg a három királyok imádásának szentelték. (31. kép.) Időrendben ez a legkorábbi a Szent Mihály templom barokk oltárai között. 1747—50 között készült. D. Grimer adománya. Mestere Schuchbauer Antal volt, ez az Erdélyben sokhelyütt tevékeny tehetséges barokk szobrász. Ő végezte a szobrászi és tervezési

¹⁴⁴ Lázár: *Fadrusz János élete és művészete*, XXVII. tábla.

¹⁴⁵ A templom leltára szerint.

¹⁴⁶ Lázár: i. m. 92. l.

¹⁴⁷ Biró J.: i. m. 37. l.

¹⁴⁸ A plébánia leltára.

¹⁴⁹ U. o.

¹⁵⁰ M. O. B. 61. sz. (1878.)

¹⁵¹ A szemtanuk szerint ezzel szemben még a kilencvenes években is a barokk oltár állott a mai főoltár helyén.

¹⁵² Biró, i. m. *Rationes Ecclesiae Claudiopolitanae de anno 1739. Diarium Parochialis Ecclesiae.*

31. kép. Szent József oltár 1747—1750-ből.

32. kép. Szent Anna oltár 1750-ből.

munkákat. Az oltárt Grasler György aranyozta és festette.¹⁵³ Zöldes-arany színhatású, rendkívül gazdag díszítésű, eredetien tagolt munka. Predelláján az oltár-építményt tartó konzolok között négy sötét-barna puttó kuporog. A középső mezőt betöltő oltárképtől jobbra és balra díszes talapzatokon, két-két szobor foglal helyet, melyek a három szent királyt s egy negyedik, ikonográfiailag felismerhetetlen szentet ábrázolják. Gazdagon, exotikusan öltözött alakok, negédes rokokó testtartással. Az oltár fölé függönyszerű baldachin borul, aranybojtokkal, a két oldalt elhajló függöny szárnyait egy-egy puttó tartja szét. A baldachin koronája a párkányívet két részre osztja. A belső félpillér szélén két szárnyas angyal térdel, mögöttük kis angyalka. Felette ezüst felhőkoszorú látható, középen a szív és I. H. S. monogramm, szélein két-két angyal. Legfelül ötlevelű palmetta koronázza és zárja le az oltárt. A legnagyobb értéket az oltárkép képviseli. Az adatok szerint Bécsből hozatta Biró János plébános (1748): *pro imagine Trium Regum misi Viennam ex illa summa Rh 20 vide infra*.¹⁵⁴ Ez az egyetlen adat, amely a kép eredetére vonatkozik. Magán a festményen se évszám, se mesterjelzés nincsen. Biró József stíluskritikai alapon az osztrák festészet legnagyobb alakjának, Maulbertschnek, tulajdonítja.¹⁵⁵ Feltevése igazolására analógiákat hoz fel, pl. az esztergomi Szent Családot, az ulmi Szent Walpurgát, a nürnbergi Három királyok imádságát.¹⁵⁶ Megállapításában F. M. Haberditzl is elfogadott, igen sok a valószínűség.¹⁵⁷

Időrendben a Szent József oltár után Szent Anna oltára következik. (20. kép.) Hajdan Szent Katalin-oltár volt, amely 1750-ben állítatott fel Csáki Zsigmond gróf özvegye, Haller Katalin grófnő adományából. Készítője az említett Nachtigall János.¹⁵⁸ Fehér- és aranyszínű. Felépítése azonos a Három király oltárával. Az oltárkép helyén azonban festmény helyett aranyozott faretiefet találunk, amely jeleneteket ábrázol Szent Katalin életéből. Az egyes jeleneteket barokk kagylódísz választja el egymástól. Az alsó részén jobboldalt Szent Katalin vitáját, baloldalt kivégzését láthatjuk. A középső részen holttestét három angyal az égbe viszi. A felső részén pedig, amelynek művészi része a leglendületesebb és a legszebb, az égbe érkező Szent Katalin térdre hull Szűz Mária és Jézus előtt. Az oltárkép mellett, itt is, mint a Három királyok oltárán, két-két szobor áll, mely női szenteket ábrázol. Szent Appolóniát fel lehet ismerni tartozékáról, a harapófogóban tartott fogról, a többiek meghatározhatatlanok. A szobrok talapzatát díszítő faragványok, a baldachin bojtjai és általában az oltár egész építménye finomabb, ötletesebb és szebben faragott, mint a Három királyok oltáráé. A baldachin felett sugárkoszorú látszik, középen a Haller-címer foglal helyet. A számadások szerint 1756-ban Biró János plébános

¹⁵³ U. o. 85. l. p. 47.

¹⁵⁴ U. o.

¹⁵⁵ U. o. 64. l.

¹⁵⁶ Biró József i. m. 65. l.

¹⁵⁷ U. o. 65. l. 348. sz. jegyzet. 1934. V. 19. 22-VI. 6.

¹⁵⁸ U. o. 86. l. 47. p.

Szent Katalin szobrot készíttetett az oltár számára.¹⁵⁹ Ez utóbbi ma nem lelhető fel.

A harmadik oltár, amelyet Biró János plébános emeltetett, és amely reánk maradt, a Szent Kereszt oltára,¹⁶⁰ ma lisieux-i kis Szent Teréznek szentelve. (33. kép.) Az oltárra először Ferenczi András szándékozott alapítványt tenni, s halála után a plébános rábeszélte özvegyét, Koncz Évát, hogy hajtsa végre halott férje kívánságát.¹⁶¹ Koncz Éva engedett a rábeszélésnek és alapítványt tett egy Szent András oltárra. Így az oltár eredetileg Szent Andrásnak volt szentelve. Ismeretlen okoknál fogva az oltárképet kicserélték.¹⁶² Az 1818-as és 1832-es canonica visitatiók említést tesznek a Szent András oltárképről, amely a hajó hátsó oszlopán függött. Ma az Erdélyi Múzeum régiségtárában található. Méretei megfelelnek a mostani oltárképnek. A szobrászmunkát Schuchbauer Antal, az asztalosmunkát Pech Severinus, a festést pedig Kaczler András végezte. 1756 körül állíthatták fel. Színezése aranyos, barnás és zöld. Felépítése eltér az előbbi két oltárétól. Felső tagozata sokkal magasabb s egészben véve nagyobbra méretezett és nehezebb. Az oltárkép aranyozott farelief, a világ bűne alatt összeroskadó Jézust ábrázolja. Krisztus fején töviskoszorú, vállán a kereszt és körülötte a bűnök neveit viselő keresztetek tömege. (Ira, Avaritia, Superbia, Invidia, Blasphemia, Homicidium, Ebrietas, Detractio, N(on) Felix Matrimonium, Mendacium, Inquieta Constientia, Gula, Acedia, Luxuria.) A kép felső részén négy kis angyal tekint ki a gomolygó felhőkből. Az oltárképet három-három erős profilu konzol szegélyezi. A két belsőn Keresztelő Szent János és Szent János Evangalista hatalmas méretű szobra áll, böredőzetű ruhában, tipikusan barokk testtartással. A két szélső konzolon két pillér, a két hátulsón pedig két angyal szobra helyezkedik el. A felső párkány szélein egy-egy szent szobra áll, közöttük a középső mezőben pedig a keresztre feszített Jézus teste jelenik meg glóriától övezve a néző szeme előtt. A zárópárkány felett Istenszem és két puttó fejezi be az oltárt.

Schuchbauer még két oltárt készített a templom számára:¹⁶³ a Szentháromság oltárát és Nepomuki Szent János oltárát. Az első adományozója Gyulaffy László gróf, erdélyi kancellár volt. Az oltár 1756-ban készült el és a baloldali mellékszentélyben, az u. n. Capella Regiában helyezték el a mai Szent Szív oltár helyén. A másikat 1758-ban állították fel a jobboldaliban, a Capella Reginae-ban, a mai lourdes-i Szűz Mária oltára helyén. Az oltárok ma nincsenek ott, részleteik az Erdélyi Múzeum régiségtárában találhatók.

¹⁵⁹ U. o. 54. l. p. 31.

¹⁶⁰ Biró József Vizkereszt oltárnak nevezi tévesen, mert a Három királyok oltára azonos a Vizkereszttel (jan. 6.), a plebánia leltára helyesen Szent Kereszt oltárnak határozza meg, az oltárkép is megerősíti ezt a meghatározást.

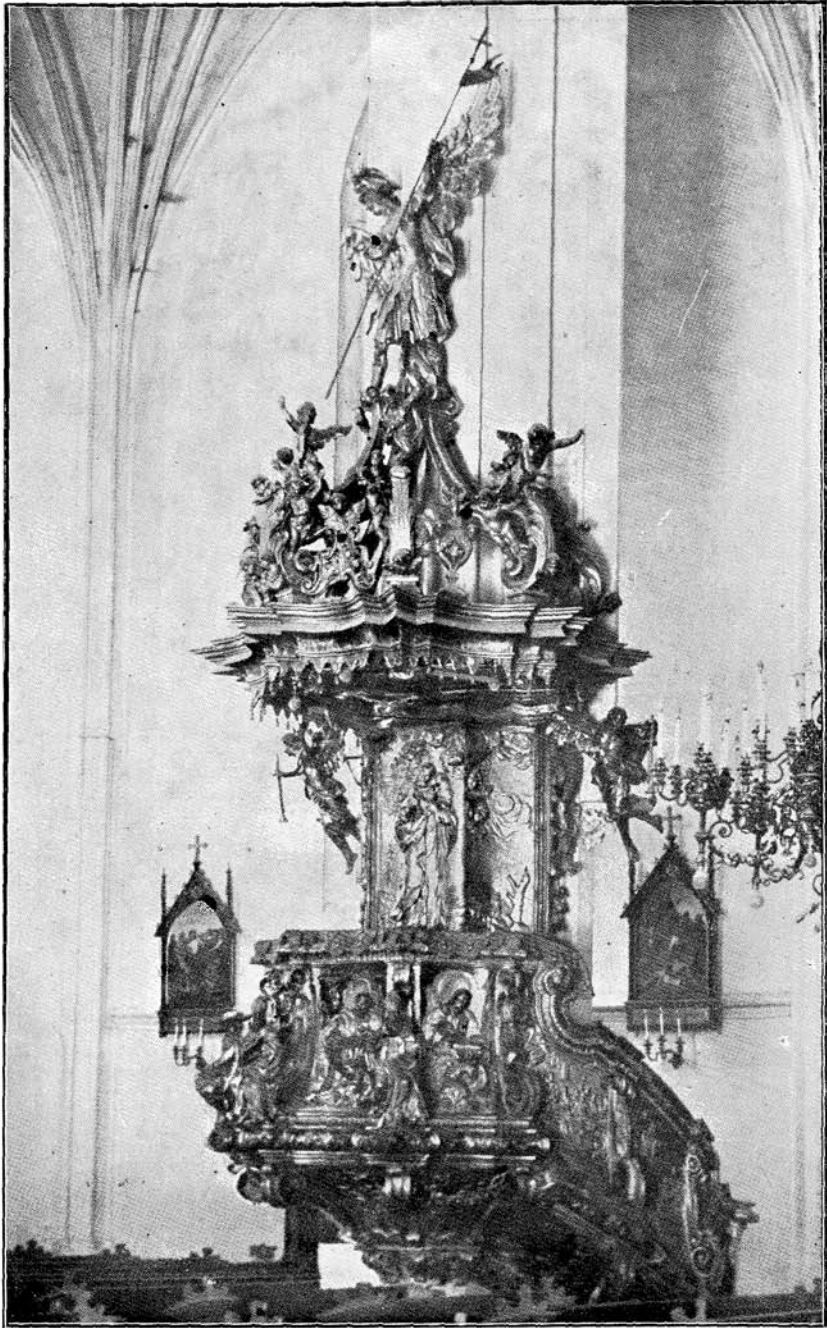
¹⁶¹ Biró i. m. 86. l. p. 48.

¹⁶² U. o. 86. l. Biró János bejegyzése szerint kiadása volt egy jobb dombozműre.

¹⁶³ Biró, i. m. 58.—59. l.

33. kép. Kis Szent Teréz oltár.

34. kép. A templom szószéke 1740—1750-ből.

Nachtigall János és Schuchbauer Antal együtt készítették 1740-től 1750-ig a Szent Mihály templom szószékét is¹⁶⁴ (34. kép), amely pompás, gazdag barokk díszítésével Erdély összes többi ilyenféle alkotásait felülmúlja.¹⁶⁵ Nachtigall műve a szószék alsó része: a törzs és a lépcsőfeljárat, valamint a szószék hátsó támlája. Schuchbauer faragta a hangfogót.¹⁶⁶

A szószék talapzatát öt konzol alkotja, amelyek palmetta koszoruba futnak össze, rózsza és levélfüzérrel vannak összekapcsolva. A törzs négy mezejében a négy evangélista domborműve látható. Az erősen domború reliefeken az alakok arca, keze barna, a háttér és a ruházatuk arany. Általában az arany-barna színhatások uralkodnak az egész szószéken. Az egyes alakok mozdulatai drámaiak, arckifejezésük szenvedő. A domborművek között az egyházatyák szobrai foglalnak helyet. (Szent Gergely, Szent Jeromos, Szent Ambrus és Szent Ágoston.) Jellemzésükre ugyanazt lehet mondani, mint a domborművek alakjairól: küzködő, szenvedélyes, lélekkel teli ábrázolások. Küzdelmük kifejezésre jut testtartásukban, arckifejezésükben. A szobrok általában nagyvonalúan, erőteljesen vannak kidolgozva. Arányaik azonban nem tökéletesek, fejük és kezük igen nagyra méretezett. A feljárat fala két konzollal három részre van osztva. Mindegyik mezőn egy-egy jelenet foglal helyet Krisztus életéből. Az első jelenet Jézust a bethániai Márta házában ábrázolja, a második a csodálatos halászatot jeleníti meg, a harmadik pedig Jézust a kisdedekkel. Ezek a szószék külső domborműveinél laposabbak, kivitelben és művészi értékben messze elmaradnak az előbbiektől. Távlatauk és epikai törekvéseik kezdetlegesek. A hátfalon a Jó Pásztor nagyméretű ábrázolása foglal helyet, ragyogó arany- és ezüst színekben. A hangfogó, Schuchbauer munkája, öt volutából van képezve, amelyhez kétoldalt két harsonás angyal repül. A voluták levelekkel vannak díszítve és kis angyalok serege táncol rajtuk. Csúcsán Szent Mihály hatalmas, szárnyas, sisakos alakja áll, kezében a kereszttel. Az egész alakítást könnyedség és bájosság jellemzi, Nachtigall komor fel fogásával szemben.

Biró József a szószéket is, mint az oltárokat, az egykori osztrák, délnémet művészet ugyanilyen természetű emlékeivel hozza kapcsolatba. Különösen felhívja a figyelmet arra a messze szétáramló hatásra, amelyet a bécsi jezsuita templom szószéke Magyarország hasonló alkotásaira tett. Közvetlen analógiát sem oltárokkal, sem a szószékekkel kapcsolatban eddig még nem sikerült találni.

Az orgonakarzaton két hatalmas méretű olajfestmény függ a falon. Az egyik Szent Mihályt, a másik az Utolsó Vacsorát ábrázolja. Ezek is a templom barokk-korszakából valók. Az elsőről Bíró József feltételezi, hogy a templom első barokkoltárának középképe.¹⁶⁷ Nagy mű-

¹⁶⁴ U. o. 47. l.

¹⁶⁵ Hekler Antal: *A magyar művészet története*, 153. l.

¹⁶⁶ Roth még König Jánosnak tulajdonította a szószéket, i. m. 48. l.

¹⁶⁷ Bíró, i. m. 38. l.

vészi értékről egyik kép sem tanuskodik, bár a Szent Mihály ábrázolás mindenestre iskolázottabb kézre vall.

Az azóta többször átépített orgona is Bíró János plébánossága alatt készült Nagyszébenben.¹⁶⁸ Nachtigall János hét szobrot készített díszítésére. Ezek ma az Erdélyi Múzeum régiségtárában találhatók.

A templom egyéb felszereléseai vagy a múlt század végéről, vagy ebből a századból való. Újak a neogótikus papistallumok, a szentélykorlát rácsa, a stáció képek, a Misszió keresztje, a torony alatti kápolna egész berendezése és a gyóntató székek. A keresztelő medencét kovácsolt vasból Demjén Ágost készítette. Ugyancsak az ő ajándéka a nagy kovácsoltvas csillár. (1880.) A főkapu mellett elhelyezett két faragott tölgyfa szenteltvíztartó Schnell Lajos munkája.

¹⁶⁸ U. o. 62.

Bibliográfia.

1. *A kolozsvári Szent Mihály Egyház*. Emlékfüzet, az 1924. okt. 2–12-ig. harang-szentelési ünnepségek alkalmával. A kolozsvári r. kat. egyházközség megbízásából, szerkeszti György Lajos.
2. *A kolozsvári Szent Mihály egyház leltára*. (1935.)
3. *Archaeologiai Értesítő*. (M. Tud. Akad.) Szerkeszti: Römer Floris dr. VI. kötet. Pest, Aigner Lajos bizománya.
4. Balogh Jolán dr.: *A renaissance építészet és szobrászat Erdélyben*. Magyar Művészet, 1934. 5. sz. X. évfolyam. Dr. Balogh Jolán: *Kolozsvár Műemlékei*. 1935.
5. Beke Antal: *Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárt*. Budapest, 1890.
6. Beke Antal kanonok: *A kolozsmonostori konvent levéltára*. Budapest, 1898.
7. Bíró József dr.: *A kolozsvári Szent Mihály templom barokk emlékei*. Cluj—Kolozsvár, 1934.
8. Braun und Franciscus Hogenbergius: *Theatra praecipuarum totius mundi urbium*. D. Wilhelme comiti palatine utriusque Bavariae.
9. Brickmann: *Barokskultur*. III. Ausgabe.
10. G. v. Bezzold und C. Dehio: *Die Kirchliche Baukunst des Abendlandes*. Atlas, Stuttgart, Verlag der J. G. Gottaschen Buchhandlung.
11. Georg Dehio: *Geschichte der deutschen Kunst*. Dritter Band. Die Neuzeit von der Reformation. Berlin und Leipzig.
12. *Descriptio Cludiopolis*. Magistratus Claudiopolitanus Anno Domini MDCCXXXIV. Die 23 Junii (4 példányban a kolozsvári levéltárban).
13. Divald Kornél: *Magyarország művészeti emlékei*. Budapest, 1927.
14. Divald Kornél: *Szepesvármegye művészeti emlékei*. II. 15, 1.
15. Eszterházy János gr.: *A kolozsvári Szent Mihály egyház történeti és építészeti leirata*. Archaeologiai Közlemények, (Magy. Tud. Akadémia.) III. kötet (új évfolyam I. kötete). Pest, 1863.
16. R. P. Francisco Fasching, e soc. Jesu Archeologiae et Philosophiae doctore Fidei Professore ordinarii: *Nova Dacia*. Exprobatís scriptoribus Deprompta Honoribus Reverendissimi Dom. Johannes Kastel etc. In Alma ac Regia Principali Universitate Claudiopolitana s. j. Nob. ac Emiditas Dom. Johannes Kastalides. Anno Temporis Novissimi 1743.

16. Adolf Feulner: *Bayerischer Rokoko*. Kurt Wolf Verlag, München.
17. Fröde Vilmos: *Felső-Magyarország középkori épületeinek kőfaragó jelei*. Magyar mérnök és építési Egylet közlönye, XXXIV. kötet XVIII. füzet. 1900. évfolyam.
18. Gereze Péter: *Magyarország műemlékeinek helyrajzi jegyzéke*.
19. Dr. Gerevich Tibor: *Erdélyi művészet*. Magyar Szemle, XXII. 1934. szept.—dec. 225—241. l.
20. Philip Mario Halm: *Studien zur Süddeutschen Plastik*. (Altbayern und Schwaben Tirol und im Salzburg.) Augsburg, 1926.
21. Ritter Karl Heideloff: *Die Bauhütte des Mittelalters in Deutschland*. Nürnberg, 1854.
22. Hekler Antal: *A magyar művészet története*. Budapest, 1935.
23. Horváth Henrik: *Budai kőfaragók és kőfaragó jelek*. Budapest, 1935.
24. Hunfalvy János: *Magyarország és Erdély eredeti képekben*. III. köt. II. szakasz. Darmstadt, 1864.
25. Ipolyi Arnold: *Magyar műlörténeti tanulmányai*. Budapest, 1873.
26. Jakab Elek: *Kolozsvár Története*. I. kötet ós- és középkor (513. Kr. e. — 1540. Kr. u.). II. kötet (1540—1690.) Kiadja szabad királyi Kolozsvár város közönsége Budán 1870. Oklevéltár Kolozsvár történetéhez. Két kötet. Rajzok Kolozsvár történetéhez.
27. Kaprinai István: *Hungaria Diplomatica temporibus Matthiae de Hungarod Regis Hungariae*. Paris I. II. Vindobonae, 1767.
28. Karácsony János dr.: *Kik és mikor kezdték építeni a Szent Mihály templomot? Pásztortűz*, 1925. XI. évf. 6. sz.
29. Karácsonyi János: *IX. Bonifác pápa bullái*. Századok, XXIV. évf. 1891. 496. l.
30. Kelemen Lajos: *Biserica sf. Mihailului din Cluj*. Boabă de Grău. Revista de cultură. Anul IV. Nrul 3. Martie 1933.
31. Kelemen Lajos: *Erdély művészeti emlékei a mohácsi vész korából*. Pásztortűz, 1926. XII. évf. 399. l.
32. Kemény József gr.: *Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens*. Klausenburg, 1839.
33. Kemény József gr. és Nagyajtai Kovács István: *Erdélyország Történeti Tára*, egykori és magyar nyelven készült történetiratok, levelek, országgyűlési végzések és törvény cikkelyek, I. kötet, 1540—1600. Kolozsvárt, 1837. II. kötet, 1566—1613, Kolozsvárt, 1845.
34. Körner, Johann: *Die Bau- und Kunstdenkmäler von Westfalen*. Münster, 1929.
35. Kővári László: *Erdély régiségei*. Pest, 1852.
36. Kővári László: *Erdély történelme*. Pest, 1859.
37. Kővári László: *A kolozsvári piaci templom körüli épületek lebontására gyűlt alap keletkezése és fejlődése*. (1852—1886.) Kolozsvár, 1886.
38. Krasser, Harold: *Frühbarokkes St. Michael Relief in Klausenburg*. Siebenbürgische Vierteljahresschrift.
39. Ernst Kühlbrandt: *Die Stadtpfarkirche A. B. in Kronstadt*. Kronstadt, 1898.
40. Landsberger, Franz: *Breslau*. Leipzig, 1926.
41. Lázár Béla dr.: *Fadrusz János élete és művészete*. Budapest, Athenaeum.
42. Letavay Sándor: *Jegyzetek Bocskai István erdélyi fejedelem szerencsés péntek napjáról s néhány erdélyi feliratról*. Tudományos Gyűjtemény, 1818.
43. Mâle, Emile: *L'art religieux du XIII. siècle en France*. Études sur l'iconographie du moyen âge et sur les sources d'inspiration. Ouvrage couronné par l'académie des inscriptions et Belles-Lettres. Troisième édition, revue et augmentée, illustrée de 189 Gravures. Paris, 1910.
44. Mihalik József hagyatéka: *A kassai Szent Erzsébet templom kőfaragó jelei*.
45. Mikó Imre gr.: *Erdélyi Történelmi Adatok*. I. kötet; Marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc Memoriáléja. IV. kötet; Segesvári Bálint Kronikája

1606—1654. Ismerteti és jegyzettel felvilágosítva közli Jakab Elek. Kolozsvárt, 1855.

46. *Monumenta Vaticana Hungariae*. Bullae Bonifaci IX. P. M. (1396—1404). Budapest, 1889.

47. *A Műemlékek Országos Bizottságának aktái*. 1878. 36. n. 61, 7326. szám, 1894. 3. n.; 1855. 6. n.; 1905. 690. szám. (1903—III. sz. 121. sz., 1878. 12. szám. 16. sz., 1854. 34. sz. 1895. 19. sz.)

48. Möller István: *Erdély nevezetesebb műemlékei*. Budapest, 1929.

49. Nagyajtai Kovács István: *Kolozsvári Régiségek*. Tudománytár, 1843.

50. Novák János: *A kolozsvári ötvöscéh a XVIII-ik századig*. Kolozsvár, 1913.

51. Pastener Gyula: *Építészeti emlékek a magyar királyság megalakulása óta*. Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben.

52. Phil. W. Clemens, Pfans Rochlitz: *Das gotische Steinmetzzeichnen*. Leipzig, 1895.

53. *Primás Album*.

54. J. M. Ritz: *Alle Kunst im Baiern*. Barocke Kirchen und Klöster im Unterfranken. Herausgegeben vom Landesamt für Denkmahlpflege.

55. Rómer Ferenc Floris: *Régi falkek Magyarországon*. Monumenta Hungariae archaeologica. III. kötet, Budapest, 1874.

56. Roth Victor: *Die Deutsche Kunst In Siebenbürgen*. Berlin, 1934.

57. Roth Victor: *Die ev. Kirche in Mühlbach*. Zweite Auflage, Mühlbach, 1929.

58. Victor Roth: *Geschichte der deutschen Plastik in Siebenbürgen*. Strassburg, 1900.

59. Rupp Jakab: *Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre*. Budapest, 1876.

60. Rziha Franz: *Studien über Steinmetz Zeichen*. Wien, 1883.

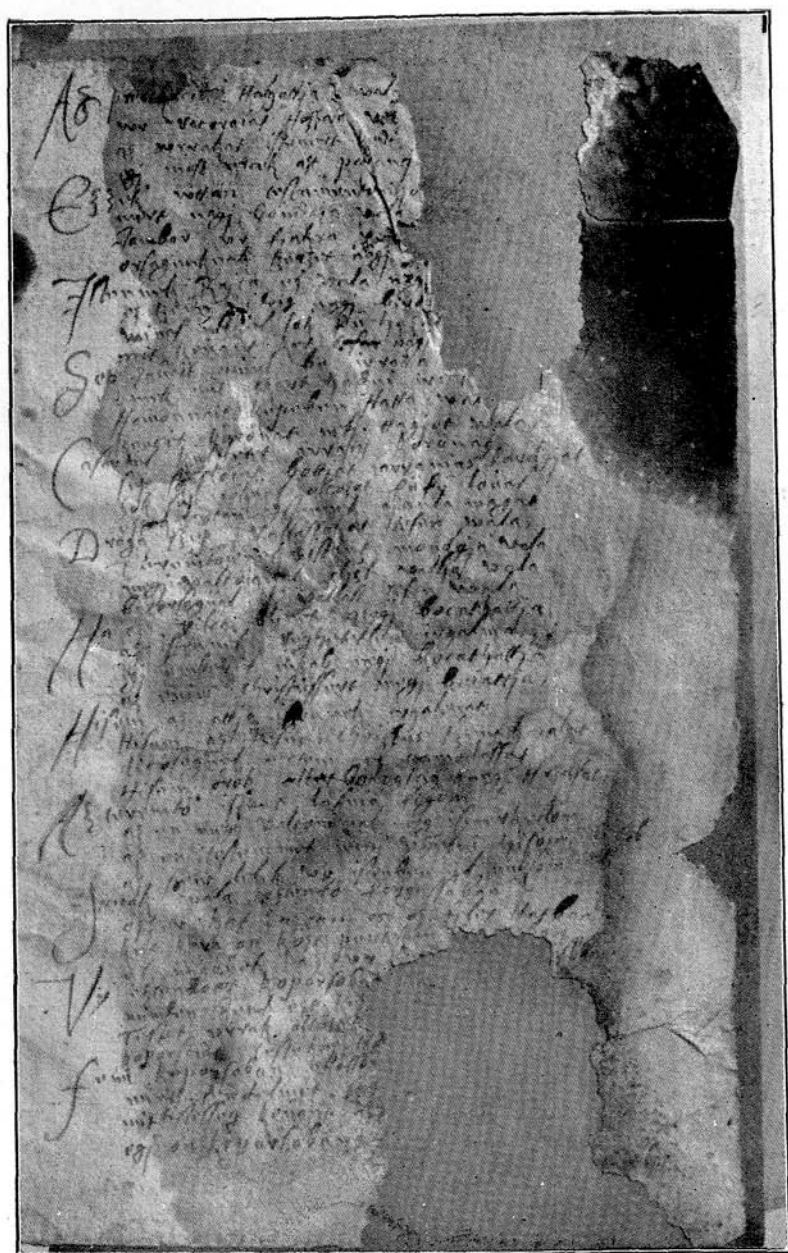
61. Sándor Imre: *Kolozsvár címeres emlékei*. I. füzet (1377—1707.) Kolozsvár, 1920. Genealogiai füzetek, 1913. 33. l.

62. Székely Sándor: *Unitárius vallás története Erdélyben*, Kolozsvárt, 1839.

63. Szónyi Ottó: *Régi magyar templomok*. Kiadják a Műemlékek Országos Bizottsága és a magyar könyvbarátok. Budapest, 1934.

64. Gál Kelemen: *A kolozsvári unitárius kollégium története*. I. és II. kötet. Kolozsvár, 1935.

Grandpierre Edit.

A Boesckay-históriás ének zsélyi kéziratának egyik lapja.